

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskerens Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Fortid og Nutid

1997

2 □ Maj

Side 81-152

Fortid og Nutid udgives af Dansk Historisk Fællesråd med støtte fra Statens Humanistiske Forskningsråd og Kulturministeriets bevilling til almenkulturelle tidsskrifter.

Abonnement:

*Abonnementstegning og
bogsalg*

kr. 185 årligt for 4 numre

Fortid og Nutid v/Ingrid Christensen, Rigsarkivet, Rigsdagsgården
9, 1218 København K, tlf. 33 14 34 14 (tirsdag kl. 14-16, fredag kl.
8-10). Gironummer 508-6264.

Redaktører:

arkivar Inge Bundsgaard, tlf. 31 39 35 20

arkivar Michael H. Gelting, tlf. 31 16 62 28

Redaktionsudvalg:

redaktør Tommy P. Christensen, tlf. 31 58 58 64; docent Karl-Erik
Frandsen, tlf. 31 54 22 11; Tormod Hessel, tlf. 42 81 10 62; arkivar
Peter Korsgaard, tlf. 35 87 50 50; arkivar Jørgen Thomsen, tlf. 66
13 13 72.

© 1997 *Fortid og Nutid* og forfatterne

Bøger fra Dansk Historisk Fællesråd:

Dansk Kulturhistorisk Opslagsværk I-II

Opslagsværket er en uundværlig håndbog for alle, der interesserer sig for dansk kulturhistorie i videste forstand. De to bind består af 600 artikler med ajourførte litteraturhenvisninger og et register på 10.000 henvisningsord, som gør det muligt at belyse et emne fra mange synsvinkler. Værket dækker perioden ca. 1400-1914.

Pris: 750 kr. + forsendelse.

Historie og Lokalsamfund, red. Søren Ehlers

Bogen, der er skrevet af et bredt sammensat forfatterpanel, henvender sig til undervisere i folkeskolen, gymnasium og voksenuddannelse og til museers og arkivers medarbejdere. Blandt bogens artikler kan nævnes: Lokalhistorie i folkeskolen. Gymnasieelever og lokalhistorie. Kulturlandskabet i undervisningen. Familie og hushold. Fattigdom og sygdom. Foreningen og fritiden. Arbejde og lokalhistorie. Velkommen på arkiver og museer. Lokalhistorisk litteratursøgning.

Pris: 75 kr. + forsendelse.

Genoptryk: R.W. Bauer. Calender for årene 601 til 2200

Bauers Kalender er en »evighedskalender«, der omfatter årene 601-2200 e.Kr. For hvert år kan man her få oplyst de bevægelige helligdages placering og søndagenes betegnelse, angivet efter både den julianske og den gregorianske kalender. Bauers Kalender er et uundværligt værktøj for alle, der arbejder med historie. Det gælder ikke mindst for slægtsforskere og andre, der har brug for f.eks. at dechiffrere kirkebøgernes kronologiske oplysninger.

Pris: 138 kr. + forsendelse

Fortid og Nutid

Maj 1997 . hefte 2 . side 81-152

Tidsskrift for kulturhistorie og lokalhistorie
Udgivet af Dansk historisk Fællesråd

Menneskelig springflod og kommunal økonomi

Metodiske overvejelser ved undersøgelser af levevilkårene for den danske landbounderklasse i første halvdel af 1800-tallet

Grethe Banggaard

Fortid og Nutid maj 1997, s. 83-105

På grundlag af sit speciale om landbounderklassens vilkår i første halvdel af 1800-tallet i tre fynske landsogne ser Grethe Banggaard nærmere på sammensætningen af landbosamfundets laveste grupper og på de faktorer, der bl.a. var bestemmende for disse gruppers forhold. Hun præsenterer samtidig sin undersøgelsesmetode og demonstrerer styrken ved en sådan detailanalyse i bestemmelsen og nuanceringen af de sociale grupperinger.

Grethe Banggaard, f. 1947. Cand. phil. i historie. Fuldmægtig ved Landsarkivet for Fyn. Privatadresse: Fengersvej 7,1 5230 Odense M.

Endnu i første halvdel af 1800-tallet tog mange danske godser stadig hånd om »sine egne« i social henseende, men godssystemet som sådan var samtidig under afvikling. Det spirende kommunale selvstyre gødede jorden for en helt anden indstilling til de sociale problemer. Man skulle være »sin egen lykkes smed« – og det var enten naturens gang eller ens eget ansvar, hvis »smedearbejdet« ikke ville lykkes.

Ved midten af det 19. århundrede var befolkningstallet i Danmark 50 procent større, end det havde været ved århundredets begyndelse: I 1801 var der 926.000 indbyggere, i 1850 var tallet steget til 1.415.000. Perioden igennem boede næsten 80 procent af disse på landet.

Landboreformerne i slutningen af 1700-tallet kom til at sætte sit præg på udviklingen i landbosamfundet, idet de medførte, at der i begyndelsen var både arbejde og plads til den menneskelige springflod. Udskiftningen var blevet efterfulgt af udflytning og udparcellering. I landsbyerne kunne de udflyttede gårdes bygninger overta-

ges af håndværkere og daglejere – og der blev bygget nyt – flest huse. Det var ikke alle, der så lige roligt på udviklingen, idet presset på arbejde og boliger forøgedes efterhånden som århundredet skred frem. Ved midten af det 19. århundrede kunne industrien endnu ikke udnytte den store befolkningstilvækst, og udvandringen var endnu ikke for alvor kommet i gang.

Situationen i første halvdel af 1800-tallet var i store træk den, at landsbyfællesskabet var ophævet, godssystemet under afvikling og jordens tilhørsforhold under stadig ændring. Ejendomsretten til jorden kom på flere hænder, og samtidig blev samfundet så at sige fyldt op nedefra. Spørgsmålet er, hvilke levevilkår der blev denne nederste befolkningsgruppe til del? Man kunne også stille spørgsmålet på en anden måde: Hvem var de fattige og hvordan var forholdene for de, der klarede sig fri af fattigvæsenet? Ét var, at mange klarede sig, men det var ikke nødvendigvis det samme som at de klarede sig godt.

Regionale- og andre forskelle

Landbefolkningens andel af landets befolkning var i gennemsnit nogenlunde konstant. Der var dog betydelige regionale forskelle på udviklingen, og en af de grundlæggende årsager var de naturgivne forhold. Generelt var der i Østdanmarks fede muld med de mange godser et stærkt pres på jord og boliger, medens der i Jylland var rige muligheder for at blive etableret som selvstændig småbruger, hvis man var indstillet på at tage ny jord under plov.¹

Mange andre faktorer hang nøje sammen med de naturgivne forhold. I et samspil med forskellig vægt influerede de ejendomsretlige, erhvervs-mæssige, administrative og sociale forhold på folks levevilkår, og for deres muligheder for at etablere sig og ernære sig selv og en familie. Der var ikke blot tale om regionale forskelle; der kunne også være forskel fra sogn til sogn.

I min detailundersøgelse af landbo-underklassens vilkår i første halvdel af 1800-tallet i tre fynske landsogne viste det sig, at det, der kunne defineres som landbounderklassen, i de fire folketællingsår 1801, 1834, 1840 og 1845 udgjorde omkring halvdelen af de pågældende sognes befolkning. Hovedsageligt drejede det sig om landbosamfundets mindre bemidlede grupper, dvs. landarbejder-, husmands- og småhåndværkergrupperne. Hertil kom de ubemidlede – almisselemmerne.²

Med udgangspunkt i min undersøgelse vil jeg i det følgende se nærmere på sammensætningen af og forholdene for denne landbounderklasse og på de faktorer, der var afgørende herfor, bl.a. med udgangspunkt i et forsøg på en typologisering af de undersøgte sogne. Undersøgelsen er i sin geografiske udstrækning begrænset, men resultaterne og de metodiske overvejel-

ser har vist, at der ad denne vej kan opnås ny viden om forholdene.

Det skal også bemærkes, at Fyns geografiske mellemposition ofte bruges statistisk som et udtryk for et gennemsnit. Det er et åbent spørgsmål om en typologisering af de fynske sogne tillige vil være gældende for Øst- og Vestdanmark.

Skatteborgerne i det spirende folkestyre

Frygten for hvad udviklingen ville medføre var et af datidens stadige diskussionsemner. Kunne landbrugsproduktionen overhovedet øges i takt med det stigende antal mennesker?

På landet gjorde den omfattende udparcellering den gennemsnitlige brugsstørrelse stadig mindre, og mange tvivlede på, at det var muligt for en familie at klare sig selvstændigt på meget små jordlodder. Man diskuterede også landbrugets behov for arbejdskraft og de sociale foranstaltninger. Tidens landarbejdere skulle helst være til rådighed, når der var brug for dem, og samtidig kunne klare sig selv, når der ikke var. Med stadig flere mennesker på landet tydede meget på, at resultatet ville blive, at et stigende antal i fremtiden ville falde fattigvæsenet til byrde.

Da Stænderforsamlingerne blev indført i 1831 var befolkningspresset, jordfordelingen og fattigvæsenet nogle af de spørgsmål, man ivrigt tog op. Ligesom tilfældet var med Landkommunalloven ti år efter, blev valgret og valgbarhed til stænderne afgjort efter jordbesiddelse. Selv om reglerne og afgrænsningerne var forskellige, var husmænd ikke omfattet nogen af de nævnte steder. Landkommunallovens grænse for valgret og valgbarhed var den »husmandsgrænse«, der også blev brugt statistisk, og som gik ved én tøn-

de hartkorn. Havde man derunder, havde man ikke indflydelse.

Det spirende folkestyre bragte skatteborgeraspektet frem i lyset. En stor anstødssten var det nye fattigreglement fra 1803, hvor der var blevet indført en egentlig fattigskat. I en stadig strøm indløb der klager til Danske Kancelli over de stigende udgifter til fattigvæsenet. I 1817 så Kancelliet sig nødsaget til at spørge landets amtmænd, hvad de mente, der skulle til for at modarbejde ondet. Man var særlig interesseret i at få amtmændenes mening om, hvad der kunne gøres for at hindre unge mennesker i at gifte sig, hvis de ikke havde en sikker udsigt til at kunne ernære sig selv fremover.

Et flertal af amtmændene samlede sig om fire forslag til indskrænkninger, nemlig i retten til at indgå ægteskab, i tilladelsen til at anlægge jordløse huse på landet, i retten til at udstykke og i retten til at tage inderster og indsiddere til huse. Endelig var der en del, der ønskede, at man fremmede oprettelsen af tvangsarbejdsanstalter.³

Det første resultat af rundspørgen kom med forordningen af 3. december 1819, der indskrænkede retten til at udstykke. Derefter skete der først noget i 1824, hvor man bestemte, at ingen kunne gifte sig uden tilladelse, hvis de havde nydt urefunderet understøttelse fra fattigvæsenet.⁴

Som bekendt fandt de nye kommunale myndigheder med tiden ud af at oprette arbejdsanstalter eller »fattiggårde«. Med hensyn til indsidderne, var det indtil 1848 godserne, der bestemte om deres fæstere måtte tage indsiddere til huse eller ikke. Manglen på regler om indsiddere skyldtes hovedsageligt, at man ikke ville røre ved ejendomsretten, og der var derfor også frit slag for selvejergårdmænd og -husmænd. Hvorvidt de kommunale myndigheder så prøvede at begrænse antallet af indsidderboliger i sognene er

en helt anden ting, men lovmedholdeligt var det ikke.⁵

Eksempler på problemstillinger

Metodisk har jeg lagt hovedvægten på perioden omkring indførelsen af sogneforstanderskaberne – 1840-1845, men det tilgrundliggende materiale vil kunne bruges i undersøgelser, der rækker både bagud og frem i tid. Første halvdel af 1800-tallet er noget uensartet belyst m.h.t. husmænds og fattiges vilkår. Efter 1845 er situationen lidt anderledes, idet der indenfor et kort spænd af år dukkede et væld af problemstillinger op omkring husmændene. Eksempelvis er det veldokumenteret, at det røre, som husmændene skabte i Østdanmark, forøgede frygten for revolte fra de lavestbemidlede.⁶

Et materiale som det, der skitseres nedenfor, vil kunne bruges til yderligere undersøgelser af perioden midt i det 19. århundrede, der var præget af kornsalgstidens gode konjunkturer. Men også i opgangstider for landbrugsmarkedet kunne der opstå problemer.

Eksempelvis kan nævnes et af de problemer, der spredte frygt i hele Europa, nemlig kartoffelsygen omkring 1845-46, der bl.a. medførte hungersnød i Irland. Den europæiske kornhøst var tillige meget ringe i 1846, og knapheden medførte høje kornpriser og en deraf følgende frygt for brødmangel og hungersnød. Forskellige foranstaltninger iværksattes også i Danmark, og det var et arbejde, der i høj grad involverede sogneforstanderskaberne. Der blev indsamlet og uddelt brødkorn, og fra centraladministrationens side satsede man hovedsageligt på at hjælpe de trængende, der ikke hørte under den egentlige fattigforsørgelse. Man mente på den ene side, at forsørgelsen af de egentlige fattige var sat godt i sy-

stem i Danmark, og på den anden side ville man forhindre, at hjælpen endte med i stedet at komme skatteyderne til gode. Man havde nok stor forståelse for de jordløse landboeres betrængte situation, men koncentrerede alligevel hjælpen om købstæderne.⁷

Hvem var de betrængte landboere?

Som nævnt er det svært at få et entydigt billede af levevilkårene for de laveste klasser på landet i første halvdel af 1800-tallet hvis man skal holde sig til de hittidige undersøgelser. En af årsagerne er, at begreber som »husmand«, »landhåndværker«, »indsidder« og »almisselem« griber ind i hinanden på forskellig vis. Der vil senere blive foreslået en definition af »landbo-underklassen«, som det her er valgt at kalde dem.

Den bestod ikke blot af betrængte jordløse landboere. Et jordtilligende var en del af erhvervet for mange mindrebemidlede landhåndværkere og daglejere, og givet har der også været betrængte gårdbrugere. Tyendet på gårdene hørte også med til de lavest stillede, men de omfattes indirekte, når forholdene for landbo-underklassen bliver belyst, idet det var husmændenes børn, der var de potentielle tjenestefolk.

Arbejdskræftsbehovet

Problemerne efter napoleonskrigene og den følgende landbrugskrise i 1820'erne fremmede ikke optimismen, men der skete en form for tilpasning i landbruget i kriseperioden og der var brug for mere arbejdskraft. Indskrænkningerne i retten til at udstykke forøgede etableringsvanskelighederne i takt med, at der var flere der

skulle etablere sig. På gårdene kunne de stigende etableringsvanskeligheder komme til udtryk på den måde, at man holdt de voksne børn hjemme, og sparede på den fremmede hjælp, herunder på tjenestefolk.

Det gav flere præster direkte udtryk for ved folketællingen i 1845. Tællingslisterne var ledsaget af skemaer til statistik, hvori præsten ved hjælp af fødselsoverskuddet fra foregående folketælling (1840) skulle beregne hvor stor det pågældende sogns befolkning burde have været. Efter en sammenligning med det faktisk optalte antal for 1845 skulle afvigelsen forklares. I de tre undersøgte fynske sogne, var befolkningens antal i 1845 alle steder lavere end beregnet. Præsterne forklarede det med, at sognene havde et lavere antal tjenestefolk end i 1840. Rønningepæsten uddybede det endda med, at beboernes voksne børn var trådt i stedet for. Man må gå ud fra, at han mente gårdmændene.

En undersøgelse foretaget af Hans Chr. Johansen vedrørende 200 fynske gårde, viste netop at der i 1845 var en noget større gennemsnitlig andel af voksne børn på gårdene end tilfældet var i 1787 og 1901, men det viste sig også at der hele perioden igennem havde været kraftig stigning i forbruget af arbejdskraft. Eksempelvis steg arbejdskraftsbehovet fra 1787 til 1845 med gennemsnitligt 1,7 arbejdsår pr. gård. I forbindelse med husmandsproblematikken er det interessante, at den omtalte stigning næsten svarede til forøgelsen af den fastboende arbejdskraft på gårdene, og man har således kun i ringe grad benyttet et øget antal daglejere og tjenestefolk.⁸

Den voksende husmands- og daglejerklasse må i stigende omfang have fundet beskæftigelse enten på hovedgårdene eller på egen jord. Hvis gårdene ikke havde brug for så mange tjenestefolk, kunne det have medført at man også hos husmændene holdt de

større børn hjemme i forøget omfang. I Rønninge og Mesinge sogne var der allerede i 1840 en lille stigning i andelen af større børn i husstandene. I Rønninge viste det sig, at det i 1845 udelukkende var selvejerhusene, der havde større børn i hjemmet. Lunde sogn så ikke ud til at have en tilsvarende forøgelse på noget tidspunkt. Detaljer kunne dog vise en større andel af voksne hjemmeboende piger i 1845, men det var i flere tilfælde døtre, der var hjemme for at føde.

Husenes ejerforhold

Husmændene ernærede sig ved dyrkning af deres egen jordlod, af dagleje, og ved håndværk og husflid. Men »husmand« kunne også blot være en betegnelse for de pågældendes boligform, og et stigende antal håndværkere og daglejere havde ikke anden jord end den huset stod på og så måske en have – de var såkaldte jordløse husmænd. De sidste har været sårbare, idet de helst skulle have arbejde året rundt for ikke at falde det offentlige til byrde. Alle steder arbejdede kvinder og børn med, hvor det var muligt, men dette arbejde er ikke synligt i opgørelser over erhverv, selv om det givet har haft stor betydning.

Husmændene kunne både være fæstere og selvejere. Dertil kom, at det blev mere og mere udbredt, at de sad til leje i stedet for at være fæstere. Forskellen var, at fæstet var på livstid, medens lejemålet var på opsigelse, f.eks. med et halvt års varsel. De usikre vilkår for lejehusmænd er for første halvdel af 1800-tallet især dokumenteret for Lolland-Falsters vedkommende, hvor godssystemet var dominerende. De dårlige sociale vilkår var en medvirkende årsag til rejsningen af husmandssagen i området.⁹

Det kunne også være forbundet med større social tryghed at have været

fæster på samme gods igennem mange år, hvilket var tilfældet i Mesinge og Rønninge sogne, men som også fremgik af en undersøgelse vedrørende vestfynske fæstehusmænd i perioden 1770-1850 foretaget af Anders Vægter Nielsen. Her kunne det konstateres, at fæsterne under Erholm-Søndergårde gods, som undersøgelsen omhandlede, med tiden blev bedre stillet materielt. Husmændenes materielle stade blev dokumenteret ved en gennemgang af skifterne for perioden, men forfatteren anførte, at de allerdårligst stillede ikke blev tilstrækkeligt synlige ved denne metode.¹⁰

Fæstehusmændene på Erholm-Søndergårde var blevet en nødvendig arbejdskraft for godset, men det var også muligt, at gårdmændene i stigende grad efterspurgte tjenesteydelser og håndværksarbejde, således at det var medvirkende til at forbedre husmændenes vilkår.¹¹

Selvejerhusmændene med jord kunne antages at have haft det bedre, alene af den grund at de ejede deres egen bedrift. Undersøgelsen af de tre fynske sogne viste, at det netop var dem, der supplerede deres indtægt på mange forskellige måder, bl.a. ved håndværk og lignende. I modsætning til fæsterne, der i vidt omfang måtte betale afgifter med arbejde og naturalier, var selvejerne sandsynligvis mere følsomme overfor de økonomiske konjunkturer, og det samme må i endnu højere grad have været tilfældet for de mange selvejere i huse uden jord.

Landhåndværket

Det er vanskeligt at afgøre, hvad der mest bidrog til den enkelte husstands underhold, hvis de både var håndværkere og jordbrugere. Dertil kommer at både begrebet husmand og begrebet håndværker dækkede over temmelig sammensatte personer i perioden. Ek-

Unge tjenestefolk på vej til eller fra høstarbejdet. En del af det stigende arbejdskraftsbehov på gårdene blev dækket ved at man holdt de større børn hjemme, og det blev bl.a. af den grund vanskeligere for husmandsbørnene at skaffe sig tjeneste. Skitsen er af Christopher Faber (1800-1869). Foto: Landsarkivet for Fyn:Topografica, pk. 7.

sempelvis var det ene yderpunkt en smed, der ud over smedearbejdet havde så meget jord til dyrkning, at han kom over grænsen på én tønde hartkorn og dermed var gård- eller bolsmand. Og som det andet yderpunkt kunne der være et almisselem i fattighuset, som delvist tjente til sit eget underhold ved bødkerarbejde. Statistisk kunne de begge indgå som håndværkere, men levevilkårene var ret så forskellige.

Sven Henningsen har i sin disputats om landhåndværket fastslået, at til-

væksten i håndværkerantallet i starten af det 19. århundrede procentvis var dobbelt så stor som befolkningstilvæksten. Mellem 1801 og 1834 havde det geografiske tyngdepunkt imidlertid forskudt sig fra det østlige til det vestlige Danmark. I 1801 havde det været Københavns amt, der havde den største procent af håndværkere, men i 1834 var det Odense amt. Det var husfliden og især vævningen, der var hovedårsagen til den fynske fremgang.¹² Han mente i øvrigt, at man lokalt omgik bevillingssystemet ved at se igen-

nem fingre med, at beboere drev håndværk uden bevilling. På den måde undgik man at vedkommende faldt fattigvæsenet til byrde.¹³ Også det kan undersøgelsen af de tre fynsk sogne bekræfte.

I Rønninge sogn var der især mange vævere, men som i Henningsens undersøgelse kulminerede denne udvikling omkring 1840-1845. Tilbagegangen skyldtes sandsynligvis, at byernes industri efterhånden erstattede husflidsarbejdet.

Inderster og indsiddere

Det er ofte hævdet, at de dårligste sociale vilkår tilfaldt indsidderne, idet de var mest pressede m.h.t. arbejde og bolig. På de lolland-falsterske godser så det ud til, at der blev presset så mange mennesker ind i husene som overhovedet muligt. Derimod var der i dette område ikke så stort pres på boligerne i de sogne, hvor selvejet var mest udbredt.¹⁴

Måske er det i indsiddergruppen man skal finde hovedparten af de, der lige netop klarede sig fri af fattigvæsenet, men det er givet også her, de mange almisselemmer fandtes. For så vidt var der også mange andre i indsidder/inderstegruppen. Den var lige så komplekst sammensat som hele landbounderklassen, og dækkede alt lige fra landbosamfundets top til dets bund.

For første halvdel af 1800-tallet findes der desværre ikke studier af en størrelsesorden og bredde, som det er tilfældet for tiden før 1800. Her tænkes der på Fridlev Skrubbeltrangs disputats *Husmand og Inderste* fra 1940, hvor der bl.a. er foretaget en meget klar definition af inderstegruppen, der til dels også kan bruges for tiden efter landboreformerne.¹⁵ Dog må der differentieres efterhånden som man når op i 1800-tallet, men i overensstemmelse

med Skrubbeltrangs definition var især skaren af enker og enligstillede, invalider og gamle, *det triste flertal i indersternes brogede skare*, som han udtrykte det.¹⁶ Med tiden var det blot ikke længere de fleste.

Skrubbeltrang brugte begrebet »inderster«, men præciserede, at det både kunne dreje sig om beboere af selvstændige huse og nogle, der blot var »til huse«. I folketællingslisterne for de tre fynske sogne synes der at være lagt en bestemt betydning i de to begreber »inderste« og »indsidder«, men hvilken betydning der var tale om, var ikke umiddelbart klart. I min undersøgelse dannede der sig, efter at der var tilvejebragt et materiale til belysning af den enkelte husstands levevilkår i 1845, et entydigt billede af begreberne. Efter at alle de undersøgte husstande var blevet »placeret« i den korrekte bolig og med oplysninger om boligens ejerforhold og jordtilligende, kunne det konstateres, at tællerne havde brugt følgende definitioner:

- *Inderster*: Boede i et selvstændigt hus som leje- eller aftægtsbolig. Huset kunne være beliggende på en gårds grund, men det behøvede ikke være tilfældet.
- *Indsiddere*: Boede i en bolig, der var indrettet som en del af en gård eller et hus. Dvs. det kunne være en enkelt stue eller en egentlig lejlighed.¹⁷

Skrubbeltrang nævner to grupper af »inderster«, der socialt adskilte sig fra husmandsstanden, nemlig fhv. gårdmandsfolk, der nød aftægt og medbrugere af gårde, dvs. gårdmandsbørn, der endnu ikke havde overtaget gården. I det 19. årh. vil de nævnte gårdmandsbørn i alle kilder optræde som husmænd. Dermed kunne man fristes til at tro, at inderstebegrebet bortfaldt i tiden efter landboreformerne, hvilket ikke var tilfældet. En del af dem kun-

ne sidestilles med jordløse husmænd, men heller ikke det var altid tilfældet. Inderster er i min undersøgelse simpelthen lejere af huse – med eller uden jord. Var der derimod tale om lejere af stuer eller lejligheder var de indsiddere. Denne omstændelige gennemgang af de to begreber medfører dog ikke, at de vil blive brugt lige så konsekvent her, idet inderster til en vis grad sidestilles med alle de øvrige, der beboede selvstændige huse. Det vil senere fremgå, at indsidderbegrebet også havde fået et lidt andet indhold i løbet af det 19. århundrede.

Landbounderklassen: Den udvidede husmandsgruppe inklusive de fattige

Skrubbeltrang bruger begrebet »den udvidede husmandsgruppe«, dvs. fisker-, håndværker-, husmands- og landarbejderbefolkningen under ét.¹⁸ Tilføjes almisselemmerne vil definitionen dække landbounderklassen. Definitionen er både erhvervsmæssig og social, og gælder ikke blot beboerne i huse. De indsiddere, der havde til huse på en gård, hørte også med, men kun i de tilfælde hvor de ikke var gårdmandsfolk på aftægt eller lignende. Husbeboerne omfattede både beboerne i huse med og uden jord, og derudover en gruppe, der formodentlig var endnu mere »trist« end Skrubbeltrangs sidste gruppe, nemlig beboerne i fattighuse-
ne.

Opsummerende kan det være en fordel at nævne hvem, der ikke skal regnes med til landbounderklassen. Det drejer sig stort set om beboerne på gårde og godser, med den ovenfor nævnte undtagelse vedrørende nogle af indsidderne på gårde – de kunne eksempelvis være daglejere.

Men det er heller ikke alle, der i folketællingerne var anført som beboere

af huse, der skal regnes med. Forhenværende gårdmandsfolk på aftægt er tidligere nævnt. På samme vis var degne/skolelærere og møllere en gruppe, der socialt set adskilte sig fra landbounderklassen, og det samme var tilfældet med velstillede enker og egentlige rentiers, der også boede i huse. Det er ikke så kompliceret som det lyder, idet de er forholdsvis lette at kende. Eksempelvis ville man nok ikke regne en præsteenke, der levede af sine penge, med til »det triste flertal«.

Det kommunale selvstyre – og typologisering af sognene

Harald Jørgensen mente i sine studier over det offentlige fattigvæsens udvikling, at indførelsen af sogneforstanderskaberne kun fik små følger for fattigsagerens reelle behandling, og hovedårsagen var at sognepræsten beholdte den afgørende indflydelse på fattigsagerne, og at han de fleste steder også blev valgt til formand for sogneforstanderskabet. Det lokale kommunale selvstyre var således i kyndige hænder.¹⁹

Det er et åbent spørgsmål, om der alligevel ikke skete en stramning af forholdene efter 1842, men årsagen kunne være, at problemerne var blevet større i takt med at befolkningspresset tiltog. Dette er imidlertid ikke undersøgt til bunds.

Det var dog ikke alle steder, præsten fik lov til at lede det nye kommunale styre. I fæstesognet Mesinge på Hindsholm var der i 1842 absolut ikke stemning for at følge den største lodsejer, stamhuset Hverringe, da man herfra foreslog at sognepræsten skulle være formand for sogneforstanderskabet. Det ville de folkevalgte fæstebønder ikke være med til, og de valgte derfor en af deres egne.²⁰

Når Mesinge sogn benævnes fæste-

Fyns kulturgeografiske zoner. De tre undersøgte sogne er understreget, nemlig: Mesinge sogn i kystzonen, Rønninge sogn i slettezonen og Lunde sogn i skovzonen. Kortet er gengivet efter Erland Porsmose: *De fynske landsbyers historie – i dyrkningsfællesskabets tid*. Odense, 1987, s. 21.

sogn, er der fuld dækning for betegnelsen, idet der kun var få selvejere af gårde og huse. Generelt kan det være problematisk at karakterisere et sogn som henholdsvis fæste- eller selvejer-sogn, hvis man ikke definerer, hvem begrebet dækker. Rønninge sogn kunne betegnes »selvejersogn«, men det var kun gårdene der var selveje. For

husenes vedkommende var halvdelen i fæste og den anden halvdel var selvejehuse. I Lunde sogn på Sydfyn var fæstebegrebet til gengæld næsten ukendt da man nåede et stykke ind i 1800-tallet. I stedet havde man lejeboliger i stort tal.

Typologiseringen kan gå på ejerforholdene for boligerne, men da de na-

turgivne forhold har spillet en rolle, må andre karakteristika indgå. Fyn kan kulturgeografisk opdeles i en kyst-, en slette- og en skovzone, hvor der i kystzonen var mulighed for at supplere landbrugsøkonomien med fiskeri, og hvor skovzonen medførte mulighed for træforarbejdningserhverv. Fra gammel tid var opdyrkningsprocenten størst i slettezonen, men efter udskiftningen var der opdyrket ny jord både i kyst- og skovzone.²¹ Forsøget på en typologisering tager sit udgangspunkt i et sogn som helhed, men har hovedvægten på undersøgelsen af den ovenfor definerede landbounderklasse. Der er defineret tre typer, der nedenfor anføres med eksempler og delresultater fra de undersøgte fynske sogne.

- *Fæstesognet (Mesinge)*: Et kystsogn, hvor der både ved nyopdyrkning af et overdrev og ved inddæmning var skabt muligheder for nyetablering. Strukturen var dog efterhånden stagnerende, og sognet var typisk for godsstrukturen, idet langt de fleste både gårde og huse var i fæste. Trygheden for fæsterne lå i »godssystemets alderdomsforsørgelse«, hvor innsidderboligerne oftest blev brugt til aftægt. Bebyggelsesudviklingen var jævn gennem hele perioden 1801-1845, og befolkningens årlige vækstrate var meget ringe, især efter 1834. Husstandene var større end i de andre sogne, men havde også en større andel af ældre husstandsmedlemmer, hvilket medførte, at den gennemsnitlige andel af personer i den arbejdsdygtige alder var mindre. Nyetablering i sognet blev efterhånden svær.
- *Selvejersognet (Lunde)*: Et skovsogn, hvor både gårde og huse overgik til selveje omkring 1800 i forbindelse med, at et helt gods (Løjtved) frasolgte det meste af sin jord. Det blev efterfulgt af en kraftig udstykning

og brugsstørrelserne blev derved mindre og grænserne mellem gårde og huse blev udjævnet. Der opstod efterhånden netop det som samtiden frygtede, nemlig en talrig hær af jordløse husmænd og innsiddere. Det var dog hovedsagelig gårdmændene, der flittigt opførte og udlejede huse med en eller flere lejligheder. Både bebyggelses- og befolkningsudvikling var kraftig indtil ca. 1834. Herefter steg bebyggelsen kun moderat medens befolkningstilvæksten stadig var stor. Den gennemsnitlige andel af personer i den arbejdsdygtige alder var størst her, hvilket også vil sige, at andelen af ældre var mindst i dette sogn. Andelen af børn var dog ikke så markant, hvorfor det må antages, at de måtte tidligt hjemmefra for at arbejde for andre.

- *Både fæste- og selvejersogn (Rønninge)*: Et slettesogn, hvor karakteristikken kun går på landbounderklassen, idet gårdene overgik til selveje i de første årtier af 1800-tallet. I Rønninge sogn fulgtes bebyggelses- og befolkningsudviklingen ad frem til ca. 1835. Efter 1840 var befolkningstilvæksten kraftigst, medens bebyggelsen næsten stagnerede. Både for fæsternes og for selvejernes vedkommende er mange af de karakteristika gældende, der var anført for de andre sogne, og sognet var derfor i mere end én forstand gennemsnitligt. Godssystemet gik hånd i hånd med de nye tider.

Opsummerende var det generelt for alle tre sogne, at der omkring 1834 eller 1840 kunne konstateres et forøget pres på boligerne. Der blev ikke bygget så meget nyt og boligpresset ser ud til at have udmøntet sig dels i en bortvandring fra sognene, og dels i et stigende antal beboere pr. hus – hovedhusstand og innsiddere taget under ét. Det er

dog også konstateret, at indsidderbe- grebet med tiden havde ændret sig. Mange af indsiddernes boliger i Lunde var egentlige lejligheder. Et andet spørgsmål er så om de alligevel ikke kunne være lige så triste som indsid- derstuerne.

I undersøgelsen af Mesinge fik »indsidderne« endnu en betydning. En enkelt gård, der var blevet solgt og ud- stykket, havde fire husstande i 1845. De tidligere gårdbygninger var i folke- tællingen omtalt som et hus, hvilket kunne tyde på, at tælleren anførte bo- ligtypen efter dens jordtilliggende og ikke efter dens størrelse. De tre af hus- standsoverhovederne var blot dagleje- re, men på grund af deres placering i tællingslisten ville man sædvanligvis også have betegnet dem som indsidde- re. Det skete logisk nok ikke, for det vi- ste sig, at gårdens bygninger var ind- rettet og solgt som fire lejligheder med hver sin have til. Var der nogen, der sagde ejerlejligheder?

Den pressede befolkning

Flere spørgsmål har gjort sig gælden- de m.h.t. bunden af landbunderklas- sen. F.eks.: Hvor var der flest fattige og almisselemmer? Og under hvilke strukturer? Det skal nedenfor diskute- res, hvorvidt der var flest i fæste- eller i selvejersogne og herunder hvor det så at sige var bedst at være fattig. Hvis det spørgsmål overhovedet kan stilles.

I den tidligere nævnte undersøgelse fra Lolland-Falster så det ud til at der var flere aftægtsfolk blandt indsidder- ne i selvejerområderne og omvendt fle- re almisselemmer blandt indsidderne i fæsteområderne. Det kan der have været flere årsager til. Det kunne jo f.eks. være, at aftægtsfolkene i højere grad indgik i hovedhusstanden i fæstesognene end i selvejersognene, hvilket var tilfældet i den fynske un- dersøgelse. En anden forklaring kunne

være den, at der var forskel på vilkåre- ne alt efter hvad det var man var på aftægt fra: et gårdbrug eller et hus- mandssted? Endelig viser de fynske eksempler, at der var en større social sikkerhed forbundet med at have været fæster gennem mange år på det samme gods. Et selvejerbrug – af den ene eller anden art (dvs. gård- eller husmandsbrug) – skulle derimod kun- ne klare en vis indtjening, før man havde råd til at give den tidligere ejer aftægt.

Årsagen til at man i et selvejersogn hovedsagligt fandt yngre familier blandt almisselemmerne var sandsyn- ligvis, at befolkningen generelt var yn- gre i disse sogne. Det var her, der var flest nyetablerede. Dette understreger blot, at man var ret udsat som nyetab- leret selvejer.

Som helhed ser det ikke ud til at der var de store forskelle på fattigforsor- gen i selvejersogne og i fæstesogne. Eventuelle forskelle kunne være forår- saget af, at fæstesognene ikke blot var præget af det begyndende kommunale selvstyre, men også af et godssystem under afvikling. Heri ligger i øvrigt endnu en spændende problemstilling.

I en ny bog, *Forsørget og forfulgt* af Anna Rasmussen, gives der et stærkt og engageret billede af, hvordan man i første halvdel af det 19. århundrede styrede med hård hånd i både fattig- kommissioner og sognekommuner i det daværende Århus amt. De fattige var nærmest jaget vildt. Bogen bygger næsten udelukkende på materiale fra amtsarkiverne, og selv om det er glæ- deligt for en gang skyld at se dette ma- teriale udnyttet, er det vigtigt at have for øje, at det på den måde kun bliver de sager, der kom til amtets kundskab, der bliver synlige. Alle de sager, der al- drig nåede amtmanden, kan have været både værre og bedre.²²

M.h.t. fæste- kontra selvejersogne, er der i nævnte værk et interessant eksempel fra Skorup-Tvilum sognedi-

144

Bygningen eller Stedets Navn med Anførelse af Gaarde, Huse, o. s. v.	Antallet af Familier i hver Gaard og hvert Hus.	Samtlige Personers Navne i hver Gaard, hvert Hus, hver Familie.	Ejner, Vertens Alder, her eller Skriver, her tilhørende.	Ejst. tilh. Eftersøn eller Søn.	Fødselstid, Alder og den Landt. Sag. Art og Minderst. Alder.	Personernes Titel, Embede, Forretning, Haandværk, Kæringdaci, Stilling i Familien eller hvad de leve af.	Af disse vare	
							Personer der rovede, fæstede eller afstod.	Eftersønnene Dødsd.
17. Mesinge By	1	1777 Huse						
15. Huse	1	1777 Huse						
16. Huse	2	1777 Huse						
17. Huse	4	1777 Huse						
18. Huse	1	1777 Huse						
19. Huse	1	1777 Huse						
20. Huse	1	1777 Huse						

Folketællingen 1845 for Mesinge sogn, Bjerger herred. Som listens nr. 17 i Mesinge by ses et hus med fire husstande – en bødkerhusstand og tre daglejerhusstande. Selv om det ikke er anført på folketællingslisten ville man normalt tolke de tre daglejerfamilier som indsiddere, men de fire familier ejede hver sin lejlighed i "huset", der i virkeligheden var bygningerne fra en tidligere gård. Foto: Rigsarkivet. Folketællingen 1845.

strikt i Gern herred. Skorup sogn var fæstesogn under Frijsenborg og Tvilum sogn var et selvejersogn. I Tvilum var der mange fattige. Her udnyttede selvejerne deres *suveræne ret til at udleje indsidderstuer og sælge faldefærdige hytter til hvem, der bød sig til. Derfor var der mange flere fattige i Tvilum end i Skorup sogn, og derfor løb bønderne i Skorup storm mod Kancelliet for at få lov at være sig selv.* Der blev søgt flere gange om adskillelse af de to sogne i kommunal henseende, men uden resultat. Eksemplet kalder næsten på en nærmere undersøgelse.²³

Den fynske undersøgelse viser, at der generelt var en tydelig sammenhæng mellem erhvervet (og dermed jordtilliggendet), alderen og den sociale status for husstandsoverhovederne i landbounderklassen. Som det senere vil fremgå, viser den også, at det alle steder var børnene, der var mest udsat.

Håndværkerhusstandene adskilte sig i alle tre sogne fra de andre husstande. De var hovedsageligt i en aldersgruppe, der kunne tyde på, at mange havde etableret sig under landbrugskrisen i 1820'erne. De synes at have været de bedst stillede i landbounderklassen. Et flertal blandt dem havde tillige jord til dyrkning. De var hovedsageligt selvejere, havde de største husstande og havde den største andel af arbejdskraft i husstandene. Selv for fæstesognet tegner der sig dette generelle billede, men her var det netop de få selvejere, der trak gennemsnittene op. Overraskende nok var der ikke så mange af håndværkerne i 1845, der var gårdmandssønner.

Undersøgelsen af husstandssammensætningen i de forskellige typer af sogne skal ikke berøres yderligere her, men eksemplerne viser, at den detaljerede viden om de enkelte husstande, undersøgelsen bygger på, muliggør en langt mere nuanceret analyse af landbounderklassen. Metoden har givet

forskellige kildeproblemer fra den ene type sogn til den anden, og redegørelsen herfor tjener tillige til at belyse lokaladministrationens rolle.

Hovedkilderne – og lidt om værktøjet

Demografiske kilder og databaser

Hovedkilderne til demografiske undersøgelser er folketællinger og kirkebøger. Brugen af dette grundmateriale er efterhånden velkendt, og skal da heller ikke gennemgås detaljeret her.

Folketællingslisterne alene kan give et betydeligt antal oplysninger, hvis man er opmærksom på detaljerne og på hvorledes listeførerne har grebet det an. Dette er bl.a. fremgået af eksemplet med inderster og indsiddere. Udvælgelsen af, hvilke husstande, der skulle med i den fynske undersøgelsen, er foretaget ud fra erhverv og boligform, og det har derfor været vigtigt at notere alle de oplysninger, bl.a. vedrørende husene, der kan aflæses af tællingslisterne – stednavne etc.

Husnavne kan ofte bruges som genkendelse af en person, og om ikke andet kan de være ret underholdende, som ved et hus i Lunde sogn, der i 1845 var beboet og ejet af en 43-årig husmand og daglejer, hans kone og to halvstore børn. Huset havde et jordtilliggende på 3 skæpper hartkorn og der blev både betalt brandforsikring og fattigskat, så helt uformuende har husstanden ikke været. Alligevel havde familien døbt huset »Madløsehus«, så det kan jo være, at det ikke har været let for dem at etablere sig som selvejere. Eksemplet kan også tjene til at vise resultatet af behandlingen af de indsamlede kilder.

Oplysningerne fra hver enkelt af de benyttede kilder er blevet indtastet så kildetro som muligt i hver sin databasetabel. I dag er det forholdsvis let at

Rønninge, huse 1845

Husnummer : 58 F/S-oplysn. : Fæstep.: 1835
 Stednavn : Røirup Forsikringsnr :
 Matrikelnr. 1844 : 1 RØI Bemærkn. :
 Hartkorn : 0-6-0-2½
 Fæste/selveje : F
 F-ejer : Præsteembedet

PersID	HS	HSnr	Navn	År	Civ	Fødesogn	St. og erhverv
263	62	1	Anders Rasmussen	39	g	Rønninge	væver
264	62	2	Maren Hindsesdatter	40	g	Rønninge	hans kone
265	62	3	Ane Marie Andersdatter	16	u	Rønninge	deres barn
266	62	4	Rasmus Andersen	10	u	Rønninge	deres barn
267	62	5	Johannes Andersen	8	u	Rønninge	deres barn
268	62	6	Niels Andersen	6	u	Rønninge	deres barn
269	62	7	Karen Andersen	3	u	Rønninge	deres barn
270	62	8	Ane Andersen	1	u	Rønninge	deres barn

Husnummer : 59 F/S-oplysn. : SP1306,f.994 1820
 Stednavn : Røirup Forsikringsnr : 40,01
 Matrikelnr. 1844 : 2b RØI Bemærkn. :
 Hartkorn : 0-3-3-1
 Fæste/selveje : S
 F-ejer :

PersID	HS	HSnr	Navn	År	Civ	Fødesogn	St. og erhverv
271	63	1	Niels Pedersen	51	g	Rønninge	husmand og væver
272	63	2	Catrine Marie Pedersen	60	g	Kerteminde	hans kone
273	63	3	Abelone Nielsdatter	20	u	Rønninge	deres barn, sy pige
274	63	4	Rasmus Nielsen	17	u	Rønninge	deres barn, væver
275	63	5	Maren Nielsen	13	u	Rønninge	deres barn
276	64	1	Erik Larsen	46	g	Marstal	indsidder og daglejer
277	64	2	Sidsel Pedersdatter	51	g	Fraugde	hans kone
278	64	3	Lars Eriksen	12	u	Rønninge	deres barn
279	64	4	Rasmus Eriksen	8	u	Rønninge	deres barn

Et eksempel på en udskrift fra databasen med kortfattede husoplysninger og udvalgte oplysninger fra folketællingen 1845. Til sidstnævnte er tilføjet et personløbenummer, et husstandsnummer og en nummerering af de enkelte husstande. Husene er fra Røjerup ejerlav i Rønninge sogn, Aasum herred. Der er forskel på hartkornet ved de to huse, men fæsteren i databasens hus nr. 58 var blot benævnt som væver i folketællingen. I hus nr. 59 var det første husstandsoverhoved til gengæld både husmand og væver, men han var også selvejer og havde endvidere lejet en del af huset ud til en daglejerfamilie. Bemærk at de to større børn i den sidstnævnte væverfamilie havde selvstændig erhvervsbetegnelse. Indsidderen fik i øvrigt sin husleje betalt af fattigvæsenet, men han var ikke benævnt almissemænd i folketællingen.

sætte sig ind i brugen af et databaseværktøj, og hvorfor så ikke bruge det, der er mest anvendeligt til viderebehandling af materialet. Der hører »instruktører« i form af et hjælpeprogram til alle gængse programmer, og man kan bruge databaser på det niveau og i den sværhedsgrad, der er mest hen-

sigtsmæssig for en selv. Det bedste er selvfølgelig at lave en rigtig relationsdatabase, så oplysningerne fra de forskellige kilder kan samles og bearbejdes på tværs af kilderne, men det er som sagt ikke altafgørende.

Med udgangspunkt i folketællingen 1845 suppleret med andre kilder er

der i undersøgelsen af de tre fynske sogne sogn for sogn udarbejdet en database for 1845, der taget udgangspunkt i det enkelte hus. Database indeholder bl.a. oplysninger om: Matrikelnumre, jordtilliggendets størrelse i hartkorn, ejerforhold, brandforsikring og brandtaksation og endelig alle beboerne. For beboernes vedkommende er de inddelt i husstande, hvor det er muligt at få flere oplysninger om husstandsoverhovederne. F.eks. om vedkommende betalte fattigskat eller selv modtog fattighjælp, og diverse personlige oplysninger, bl.a. om faderens erhverv etc.etc.

For andre folketællingsår og andre kilder er materialet blot suppleret med oplysninger samlet i enkeltstående tabeller, der under alle omstændigheder letter arbejdet. Det betyder, at der efter bearbejdning af materialet hele tiden har været muligt at vende tilbage til indtastningsrækkefølgen, og kontrollere materialet mod kilden.

Det er på sin plads her at minde om, at der findes en veldefineret standard for indtastning af demografiske kilder i databaser. Arbejdet hermed foregår i Samarbejdskomiteen for Kildeindtastninger (SAKI), og der er således udarbejdet faste datastrukturer for folketællinger, matrikler, lægdsruller og kirkebøger.²⁴

Kilder vedrørende husene og jordtilliggendet

For at sikre, at husbeboerne (1845) med deres bolig er blevet placeret på den rigtige jordlod er 1844-matriklen udnyttet. Det er imidlertid ofte sådan, at personnavnene ikke er skrevet helt ud i matriklen (»H.Hansen«). Det kan gøre det svært at placere den korrekte person på den rigtige jordlod, og matriklen omhandler netop kun jordlodderne. Hver ejer, fæster eller lejer kunne have flere jordlodder og en person kunne være fæster af én lod og tillige ejer af en

anden. Da opmålingen til matriklen var færdig længe før 1844 (på Fyn var det i 1812), skal man også være opmærksom på senere ændringer, da der jo mange steder netop var meget salg og udstykning i denne periode.

Matriklen kan således ikke bruges alene, da den ikke giver oplysning om bebyggelsen. Da både ejere og brugere og naturligvis matrikelnummeret er anført kan den imidlertid give den fornødne indgang til skøde- og panteprotokoller eller til jordebøger og fæsteprotokoller. Yderligere oplysninger om husene kan desuden fås gennem brandforsikringsprotokollerne, idet mange huse var forsikret, selvom det ikke var lovpligtigt. De nye selvejere har villet sikre deres ejendom og ejere af fæste- og lejhuse har haft samme begrundelse, her blev det ofte pålagt brugeren som en del af forpligtelserne ved at have rådighed over ejendommen. Brandforsikringsprotokollerne har derfor både ejer og brugerrækker; og stednavne og erhvervsangivelser ved personerne minimerer mulighederne for forveksling af personer med samme navn.²⁵

Hvis man ønsker yderligere oplysninger om selve husene og deres indretning er der oplysning herom i brandtaksationsprotokollerne, hvortil forsikringsprotokollerne henviser. I det tidligere nævnte værk af Anders Vægter Nielsen er der netop lavet en undersøgelse af husenes antal af længer og fag. Denne undersøgelse viste, at der efter 1790 næsten ikke var små og/eller enlængede huse under det vestfynske gods. Ud over brandtaksationerne havde det her været muligt at udnytte synsforretninger ved fæsteskifter, et materiale, der desværre er uensartet og ofte sparsomt bevaret.²⁶

Antal fag sammenlignes ofte blot for stuehusenes vedkommende, men det er heller ikke oplysende nok. En væver kunne have vævestue i stuehuset og havde man senere bygget en længe til

Matr.nr. 52d på Hovbanken i Rønninge fotograferet omkring 1915. Huset havde da samme størrelse som da det i 1849 blev brandforsikret for første gang, men det var siden blevet forsynet med brændte sten i stedet for lerklinede vægge. Huset var indtil 1867 fæstehus under Rønninge Søgaard, hvorefter det overgik til selveje. Enken efter den tidligere fæster blev boende i huset, og køberen forpligtede sig til at give hende aftægt, mod til gengæld at betale lavere renter af Rønninge Søgaards prioritet så længe enken levede. Foto: Langeskov Kommunes Lokalhistoriske Arkiv.

kunne der udmærket være kamre her. Hvor stor var den pågældende families bolig egentlig? Når produktion og bolig blev sammenblandet, som det ofte var tilfældet i husene, kan det være vanskeligt at sammenligne forholdene. Det kunne være interessant at få et overblik over hvor mange huse, der havde et kohus (dvs. om hustanden antagelig havde en ko), men de fleste oplysninger fra brandforsikringsmaterialet er svære at kvantificere og dermed også svære at sammenligne fra sogn til sogn.

Brandforsikringsmaterialet kan være en god støtte m.h.t. oplysninger om ejer/bruger-rækker, men det er i sammenhæng med en undersøgelse af hele landbounderklassen ikke dækkende. De usleste af husene var ikke forsikret, alene af den grund at brandforsik-

ringen ikke fandt dem forsvarlige. Fæstere og lejere kunne ikke undslå sig, hvis det stod i deres kontrakt at de var pligtige til at forsikre, men de allerfattigste ejere havde måske sparet forsikringen væk.

Hovedproblemet efter at have forsøgt at sammenkæde husstande og bebyggelse vil være alle de huse, som det ikke lykkes at finde. Man kunne være tilbøjelig til at tro, at netop disse huse var beboet med nogle af de mennesker, hvis levevilkår var dårligst. Derfor må endnu et sæt kilder inddrages, og det har i undersøgelsen af de tre fynske sogne været naturligt at se på fattigkommissionernes skattelister, netop fordi samtiden klagede så meget over de stigende skatter. Den umiddelbare værdi af ligningslisterne over fattigskatten

var dog forskellige fra sogn til sogn. Til gengæld var der ret mange sidegevinster ved at gennemgå materialet.

Ligningslisterne til fattigskatten

Vedrørende fattigskatten sagde § 35 i »Reglement for fattigvæsenets provisoriske indretning og bestyrelse på landet i Danmark« af 5. Juli 1803, at man skulle bestemme *hvad og hvor meget enhver af sognets beboere dertil, efter sit ejende hartkorn, sin formues tilstand, eller sin lejlighed, [burde] bidrage*. Samme paragraf opfordrede til, at man søgte at inspirere de, der havde mulighed for det, til at give ekstra gaver. Og præsterne kunne jo gå foran og vise er godt eksempel. Eventuelle misfornøjelser med skatteansættelsen skulle fremsættes for amtets fattigdirektion, og listerne skulle derfor bekendtgøres i sognet så man havde mulighed for at gøre indsigelse lokalt og på den anden side kunne forberede sig

på de kvartalsvise uddelinger med sit bidrag.

Præsten var indtil 1867 født medlem af fattigkommissionen, og et fattigdistrikt omfattede det, eller de, sogn(e), der udgjorde ét pastorat. De øvrige medlemmer af kommissionen var politimesteren (herredsfogden), en af de største lodsejere og tre eller fire af fattigdistriktets beboere. Da landkommunalloven af 1841 blev indført, ændredes der således ikke ved præstens deltagelse i fattigforsørgelsen, og også økonomisk vedblev fattigvæsenet lige indtil 1867 at have sin egen kasse.²⁷

Det vigtigste møde i fattigkommissionerne fandt sted i december, hvor lister over både nydere og ydere blev udfærdiget. Det var en budgettering af det kommende års udgifter og indtægter – i den rækkefølge, for først når man havde fastsat hvem, der skulle understøttes og hvor meget de hver især skulle have, kunne man fordele byrderne på sognets beboere.

Alle skulle således bidrage, men der var ikke megen mening i, at opkræve skat af de, der selv modtog almisse.

Husnummer : 13 F/S-oplys. : J.: pers.tilnavn Voldbroe
 Stednavn : Hovbanken Forsikringsnr : 35,82
 Matrikelnr. 1844 : 52d RØN Bemærkn. : Husnavn: Kirschnerhus
 Hartkorn : 0-2-1-0
 Fæste/selveje : F
 F-ejer : Rønninge Søgård

PersID	HS	HSnr	Navn	År	Civ	Fødesogn	St. og erhverv
057	13	1	Rasmus Pedersen	60	g	Gamtofte	husmand og tømmersmand
058	13	2	Maren Andersdatter	55	g	Rønninge	hans kone
059	13	3	Ane Rasmusdatter	20	u	Rønninge	deres barn
060	13	4	Karen Rasmussen	15	u	Rønninge	deres barn
061	13	5	Ane Cathrine Nielsen	5	u	Rønninge	plejebarn
062	13	6	Rasmus Pedersen	2	u	Rønninge	plejebarn

En udskrift fra databasen (1845) vedrørende det ovenfor nævnte hus, matr.nr. 52d af Rønninge. Huset var bygget af fæsteren ved oprettelsen af husmandskolonien Hovbanken i 1815. Ved brandtaksationen i 1849 bestod det nordlige stuehus af seks fag med to stuer, en forstue, et ølkammer og et bryggers, medens den østlige længe på fem fag var indrettet til ko- og kornhus. De to plejebørn var "privat antaget", og de var begge børnebørn af husfæsteren. Fattigkommissionen havde nøje noteret sig, at de var forsørgelsesberettigede i henholdsvis Flødstrup og Davinde sogne, men det vides ikke om der på noget tidspunkt blev søgt om almisse til dem.

Det var heller ikke nogen god ide, at skubbe til en hældende vogn ved at opkræve skat af de, der lå på vippen til selv at skulle modtage hjælp. Det kan derfor være oplysende at se på hvem, der ikke betalte fattigskat i et sognedistrikt. Fattigskatten var hovedsagelig en hartkornsskat. Det var almindeligt at man fastsatte hvor meget, der skulle betales pr. tønde hartkorn, hvorefter det resterende blev opkrævet efter folks »formue og lejlighed«. Fattigkommissionerne skulle vurdere skatteborgernes evne til at betale, hvilket medfører at ligningslisterne udviser meget varierede opkrævningsmåder. Hvis der blev udvist stor fantasi for at spare på almisserne, ser det ud som om der ikke blev brugt mindre fantasi, når det drejede sig om at påligne skatten.

Hovedkilden har i denne undersøgelse været ligningslisterne for 1845, der blev udfærdiget i december 1844. Når det drejede sig om en hartkornsskat, der skulle betales af alle beboerne, så kunne man håbe på, at alle beboeres hartkorn – herunder også husmændenes – fremgik af listerne. Endvidere måtte man gå ud fra, at det også var hartkornet efter den nye matrikel, der var brugt. Begge dele viste sig at være tilfældet. For gårdenes vedkommende var oplysningerne som forventet, men med hensyn til husmændene/husbeboerne var der store forskelle, og det var derfor også forskelligt, hvad husmændene betalte i fattigskat i de tre sogne.

Tre eksempler på ligning af fattigskat

Det synes at være generelt, at man i de enkelte fattigkommissioner inddelte både bidrags- og skattelister i de omfattede sogne og måske endda i landsbyer. Det vil sige, at listerne kan være inddelt besnærende tæt på ejerlavsniveauet.

Det har været en rent praktisk foranstaltning, idet de enkelte kommissionsmedlemmer så har kunnet fordele uddelingsopgaverne mellem sig, og der har på den måde været kortere vej mellem yder og nyder.

*Rønninge sogn*²⁸

I Rønninge-Rolfsted fattigdistrikt var husmændenes hartkorn også anført på listerne. De betalte ikke naturalier, men kun pengebidrag og som oftest kun få skilling. Alligevel var alle beløbene opgjort efter hartkorn. Formue/lejlighedsskat blev slet ikke opkrævet. I 1844-matriklen var der en del udensogns ejere og brugere af små jordlodder, der viste sig at være pålagt fattigskat på linie med husmændene. Reglementet tillod en sådan beskatning, selv om det kan synes at være meget arbejde at gøre ud af nogle få skilling. Disse små jordlodder havde imidlertid medført, at der i undersøgelsen var uoverensstemmelse mellem matrikel og folketællingslister m.h.t. antallet af ejendomme. Ved hjælp af matrikelkortene (original-I kortene) over de to ejerlav i Rønninge sogn kunne det konstateres, at pågældende matrikelnumre alle var tørve- eller englodder.

Problemerne med det varierende antal »ejendomme« fik en uventet sidegevinst. Skattelisterne viste sig at anføre skatteyderne i matrikelnummerorden! For de, der havde flere jordlodder med hvert sit matrikelnummer, var det lidt forskelligt, hvilket af numrene den pågældende var opført under. Brandforsikringsmaterialets oplysning om husets beliggenhed kunne i nogle tilfælde dokumentere, at det var bebyggelsens matrikelnummer, der var hovednøglen i systematikken i ligningslisterne.

Ved en person stod der i ligningslisten, at hans bidrag skulle sættes til nul, selvom han havde hartkorn. Det

viste sig, at han selv havde modtaget almisse i flere år på grund af sygdom. Hans kone og børn har givetvis taget sig af jordloddens dyrkning, men det har ikke været tilstrækkeligt til at familien kunne leve af det. Det fremgik ikke på noget tidspunkt af folketællingerne, at husstanden modtog almisse.

På ligningslisterne var der flere oplysninger eller kendetegn, der var anført for at kunne identificere hver enkelt af beboerne. Man har selv haft brug for at kunne skelne mellem to, der hed Anders Rasmussen, og kaldte dem derfor henholdsvis »gamle« og »unge« Anders Rasmussen. I 1845-folketællingen var aldersoplysningerne for de to personer henholdsvis 74 og 39 år, og det var herefter let at fastsætte hver enkelts bopæl. Der var også to, der hed Niels Rasmussen, men den ene havde fået tilnavnet »sjællænder« på ligningslisten, og tællingslisten viste, at han var født i Sorø.

Erhvervsbetegnelser og stednavne kunne være andre muligheder for at skelne mellem beboerne. Der var dog en gruppe der i stedet var sløret, hvorfor opslag i kirkebøgerne var nødvendige for at fastsætte deres identitet. Det var de huse, hvor der var et kvindeligt husstandsoverhoved – enkerne. I alt det hidtil nævnte materiale (på nær folketællingerne) var de anført under deres afdøde mands navn.

Rønninge sogns ligningslister er beskrevet så detaljeret fordi en del af erfaringerne viste sig at kunne gælde for de andre sognes lister, bl.a. alle de supplerende oplysninger. Det skal også bemærkes at der efter brugen af ligningslisterne var en restgruppe tilbage, som det ikke var lykkedes at stedfæste. Det var de, der ikke betalte skat. Da der tillige var restgrupper fra brugen af de øvrige kilder lykkedes det at stedfæste dem ved at sammenholde materialet. Det var – for Rønninges vedkommende – jordløse huse og nogle af dem var beliggende på hoved-

gårdsjord, og beboerne var ældre ledvogtere eller lignende.

*Mesinge sogn*²⁹

Mesinge sogn udgjorde ét fattigdistrikt, og her betalte husmændene udelukkende skat efter formue og lejlighed. Jorden i Mesinge var gennem det meste af 1800-tallet hovedsageligt ejet af omkringliggende godser, nemlig stamhuset Hverringe og godset Brolykke i Viby sogn og baroniet Schelenborg i Dalby sogn. Hverken i jorbøger, fæsteprotokoller eller på ligningslisterne var husmændenes hartkorn anført. Man har sandsynligvis ikke haft noget at bruge denne oplysning til, eftersom ingen af de afgifter husmændene betalte har været beregnet på dette grundlag.

Her kunne den udmærkede kilde, som ligningslisterne til fattigskatten havde været for Rønninge sogns vedkommende, ikke bruges til at sammenkæde husstande og bebyggelse. Gårdene var i ligningslisterne både anført efter ejerforhold og beliggenhed, men for husene var det kun beliggenheden, der var anført. For at følge tråden ovenfor op, viste ligningslisterne i Mesinge, at det ikke kun var husstands-overhoveder, der betalte fattigskat i Mesinge. Der blev f.eks. også opkrævet skat af enkelte aftægtsmænd, der ikke havde selvstændig husholdning. I perioden 1838-1842 havde der også været opkrævet skat af tjenestefolk, men da der efterhånden var oparbejdet talrige restancer for personer, der var fraflyttet sognet, blev det protokolleret, at samtlige beboere var enige om, at man fremover ikke ville påligne tjenestefolkene fattigskat. I 1839 havde man i øvrigt forhøjet gårdmændenes skat, idet man mente, at de gode kornpriser var givtige for skatteyderne. Samme år havde man også forøgede udgifter, idet der var mange fattige børn, der skulle konfirmeres.

I Mesinge var der mange eksempler på at fattighjælpen kun blev givet til en husstands børn, og hjælpen blev kun udbetalt til de blev konfirmeret. Herefter måtte de ud at tjene til føden selv.

Mesinge sogn består af tre ejerlav og ved hjælp af matrikelnumrenes systematik inden for ejerlavene og det tidligere nævnte materiale kunne det alligevel lade sig gøre at sammenkæde husstande og huse. Matrikelnumrene var tildelt efter de enkelte godsers ejendom, og sammenholdt med fæsteprotokoller og lignende faldt alle oplysninger på plads.

*Lunde sogn*³⁰

I Stenstrup-Lunde fattigdistrikt betalte husmændene ikke alene fattigskat efter andre kriterier end i de andre to sogne, men de betalte også mere. Hovedreglen i sognet var, at der blev opkrævet hartkornsskat i naturalier og penge af alle brugere, der havde over en halv tønde hartkorn. Ud over hartkornsskatten blev der generelt pålagt formue- og lejlighedsskat og flere betalte således udelukkende den sidstnævnte skat ligesom det var tilfældet i Mesinge. De må enten have været formuende eller have tjent så meget, at man mente, de burde betale skat. Det kunne således både være nogle, der var del af en husstand, eller det kunne være husstandsoverhoveder i jordløse huse. Hvis det da ikke var indsiddere!

Som det fremgik af sognetypologiseringen ovenfor var det jo netop hvad det var – og alligevel ikke, – det var lejeboliger. De fleste af inderste- og indsidderboligerne viste sig at være ejet af gårdmænd, enkelte dog af husmænd. En enkelt gårdmand slog rekorden: Han havde syv lejeboliger!

Problemerne omkring lejeboligerne i Lunde blev løst ved en gennemgang af flere års ligningslister, og det viste sig, at fattigkommissionen i 1831 havde

indført en ekstraskat på lejeboliger. Man måtte dog hurtigt ændre reglerne lidt, for ejerne af lejeboliger havde bare lagt skatten på huslejen. Da der var nogle af lejerne, der fik huslejen betalt af fattigvæsenet var ringen sluttet: Kommunen fik skattepengene af husejeren og kunne udbetale dem til lejeren, der igen betalte dem til husejeren. Bestemmelsen blev ændret til, at man kun blev beskattet, hvis man indtog folk fra fremmede sogne. På det tidspunkt skulle man have boet tre år i sognet for at være forsørgelsesberettiget, så hvis nogle af lejerne skulle have hjælp til huslejen måtte hjælpen komme fra det sogn, hvor de var forsørgelsesberettigede. På den måde sikrede man sig, at det ikke var Stenstrup-Lunde sogne, der selv kom til at betale skatteforhøjelsen. Det var måske årsagen til, at der ikke var indsigelser mod ekstraskatten efter at de folkevalgte kom til i 1842.

De »triste«

Brugen af kilderne vedrørende fattigkommissionerne kunne således ikke blot uddybe undersøgelsen af forholdene for almissemodtagerne. Det var også dette materiale, der kunne belyse forholdene for de, der netop klarede sig fri af fattigvæsenet.

I selvejersognet var det hovedsageligt yngre og hele familier, der var på fattighjælp i modsætning til i fæstesognet, men årsagen var ikke at det var bedre forhold i selvejersognet. Derimod var den indirekte grund, som nævnt tidligere, at der generelt var mange flere unge i selvejersognene, og at det omvendte gjorde sig gældende for fæstesognet, hvor der var flere ældre beboere. Disse forhold har stor betydning, når man undersøger, hvem almissemodtagerne var i de enkelte sogne.

Fattighjælp og -skat kunne også bruges som en omvendt målestok, idet

de kunne indkredse de husstande, der netop klarede at holde sig fri af fattigvæsenet, men som altså ikke klarede sig så godt, at man mente de var i stand til at betale fattigskat. Her var de virkelig pressede, de der havde den største daglige kamp for at få det hele til at løbe rundt. De var de mest usynlige i alle kilderne og netop derfor så synlige i det samlede billede. Deres egne børn måtte tidligt ud at tjene, og i stedet antog de plejebørn, der også betød en helt kontant indtægt. Nogle måtte lejlighedsvis alligevel have almisse og oftest blev den givet for børnenes skyld, bl.a. for at de skulle gå i skole i stedet for at arbejde eller betle.

Den tidligere foretagede definition af og skelnen mellem inderster og indsiddere kunne næsten fraskrive inderstebegrebet som hørende til tiden før landboreformerne. Det var dog ikke tilfældet, idet indersteboliger var lejlighuse. Indsidderbegrebet måtte også udvides, idet der i vidt omfang var tale om egentlige lejligheder, og således om forhold, der næsten kunne ligne dem, der blev de nye industriarbejderne til del i byerne. Det var såmænd også foruroligende nok på landet. Det var en ny tankegang, at man måske kunne klare sig uden at være beskæftiget med jordbrug. Gruppen har dog været meget sårbar i tilfælde af sygdom, og de har ikke haft nogen sikkerhed for at kunne tjene til en tryk alderdom. Dertil kommer, at børnene i disse boliger havde usikre fremtidsperspektiver. Den mellemgeneration, der var børn i 1845, og som skulle etablere sig inden industrialiseringen slog igennem i 1870'erne – det var dem, der nu var de mest pressede. For dem synes udsigterne til arbejde og bolig at være et spørgsmål om alles kamp mod alle. Eller om held. Om at være på det rigtige sted på det rigtige tidspunkt. Og om at man ikke blev taget for løsgænger i inden man nåede sikkert i mål.

Havde samtiden ret i sin frygt for udviklingen?

Det synes ikke at være nødvendigt at skulle gentage ovennævnte spørgsmål, for frygten er forståelig. Alligevel var der en stor del, der så at sige klarede at klare sig selv. De gjorde det bl.a. ved at kombinere forskellige indtægtsmuligheder.

For godsernes vedkommende kunne det hverken konstateres, at de slap for billigt i fattigskat, eller at de var ansvarlige for den talrige hær af jordløse husmænd og indsiddere. Var de ansvarlige var det på den måde, at de bremsede op for udviklingen. Det var ikke i fæstesognet, der blev bygget så meget nyt og dermed var det heller ikke her, der var de store muligheder for at etablere sig. Fæstesognet var mere lukket. En form for stabilitet, der ikke imødegik udviklingen – for nu at sige det på den måde.

Der var nemlig alt andet end stabilitet i selvejersognet, hvor udviklingen gik stærkt. Presset på boligerne kunne for dette sogn have været tolket som en voldsom forøgelse af usle indsidderstuer, men den detaljerede undersøgelse klargjorde, at der i høj grad var tale om egentlige lejligheder. Og at det var gårdmændene, der hovedsageligt stod for opførelsen og udlejningen af dem.

De enkelte erhverv er ikke berørt detaljeret, men det viste sig, at forholdene for håndværkere og daglejere var ret ens for alle tre sogne. Det var håndværkerne, der hovedsageligt var selvejere og samtidig jordbrugere. Daglejerne var derimod i overvejende grad fæstere eller lejere, men med en ligelig fordeling mellem de, der tillige havde jord og de, der ikke havde. Egentlige husmænd, der udelukkende levede af jordbrug, var i overvejende grad ældre.

I kombinationen af de mange former for indtægter, var jordbruget en vigtig

del. Derudover indgik med forskellig vægt bl.a.: Håndværk, husflid, dagleje, hjemmeboende større børn med selvstændigt erhverv, antagne plejebørn og udlejning af indsiderstuer eller -lejligheder. På den måde smedede de alle flittigt på deres egen lykke.

Noter:

- 1 Asger Simonsen: Småbruger eller daglejer? En sammenligning af husmandsbefolkningen, bebyggelsen og den sociale forandring i et lollandsk og et sydvestjysk sogn, 1800-1900, *Bol og By* 1990:1, s. 119-176.
- 2 De nævnte tre fynske sogne er Rønninge sogn (Aasum herred), Mesinge sogn (Bjerger herred) og Lunde sogn (Sunds herred). Undersøgelsen, hvortil der i det følgende generelt henvises, er forfatterens hovedfagsspeciale, der er under udgivelse: Grethe Banggaard Steffensen: *Til gavn eller til skade. Landbounderklassens vilkår under den kraftige befolkningstilvækst i perioden 1801-1845, belyst ved en undersøgelse af udvalgte fynske sogne*. Utrykt speciale ved Center for Historie, Odense Universitet, 1996.
- 3 Harald Jørgensen: *Studier over det offentlige fattigvæsens historiske udvikling i Danmark i det 19. Aarhundrede*, 1940, s. 49-56.
- 4 Sst.
- 5 Eksempler herpå er nævnt i Anna Rasmussen: *Forsørget og forfulgt. Om offentlig forsorg på landet i første halvdel af 1800-tallet*, 1996, s. 39-44.
- 6 Herom bl.a.: Asger Th. Simonsen: *Husmandskår og husmandspolitik i 1840erne, 1977. Og: Claus Bjørn: Frygten fra 1848. Bonde- og husmandsuroen på Sjælland i foråret 1848*, 1985.
- 7 Se således Georg Nørregård: Statens foranstaltninger over for kornkrisen 1847, *Danske Magazin* 7.R.V, s. 227-262.
- 8 Hans Chr. Johansen: Folk og produktion på fynske gårde gennem to århundreder, *Historie, Jyske Samlinger, Ny række* 17, 1987-89, s. 351-386.
- 9 Simonsen: *Husmandskår og Bjørn: Frygten fra 1848* (se note 6).
- 10 Anders Vægter Nielsen: *Husmændene – Landboreformernes tabere?*, 1991.
- 11 Sst., s. 91.
- 12 Sven Henningsen: *Studier over den økonomiske liberalismes gennembrud i Danmark. Landhaandværket*, Göteborg, 1944, s. 144-150.
- 13 Sst., s. 241.
- 14 Simonsen: *Husmandskår* (se note 6), s. 137.
- 15 Fridlev Skrubbeltrang: *Husmand og Inderste. Studier over sjællandske landboforhold i perioden 1660-1800*, 1940, s. 20-21.
- 16 Sst.
- 17 Samme definition menes ifølge *Dansk kulturhistorisk Opslagsværk (DKO)* at have være den generelle i 1600- og 1700-tallet. DKO, s. 359.
- 18 Skrubbeltrang: *Husmand og Inderste* (se note 16), s. 65.
- 19 Jørgensen: *Studier over det offentlige fattigvæsens historie* (se note 3), s. 233-234.
- 20 Mesinge Kommune: *Sogneforstanderskabets forhandlingsprotokol 1842-1874*, s. 5. (Landsarkivet for Fyn).
- 21 Erland Porsmose: *De fynske landsbyers historie – i dyrkningsfællesskabets tid*, 1987, s. 22.
- 22 Rasmussen: *Forsørget og forfulgt* (se note 5).
- 23 Sst., s. 118-120.
- 24 Se bl.a.: Hans Jørgen Marker: Danske demografiske kilder på computeren, *Personal historisk Tidsskrift* 1996:2, s. 162-173.
- 25 Om brandforsikringsarkivalier etc., se bl.a.: Ellen Christensen-Dalsgaard: *Kilder til landejendommenes historie i landsarkiverne. En vejledning*, 1982. Og: Helle Linde: *Landbygningernes brandforsikring 1792-1872, Fortid og Nutid, bd. 22*, 1963-65, s. 1-4.
- 26 Vægter Nielsen: *Husmændene* (se note 10), s. 67-70.
- 27 DKO, s. 198 og 822. Landkommunalloven af 13. august 1841 indførte sogneforstanderskabene, hvilket ved loven af 6. juli 1867 ændredes til sogneråd. I 1867 blev de kommunale kasser samlet til én.
- 28 Rønninge-Rolfsted Kommune: *Fattigkommissionens forhandlingsprotokol 1836-1869 og Fattigsager 1752-1867*. (Landsarkivet for Fyn).
- 29 Mesinge Kommune: *Fattigkommissionens forhandlingsprotokol 1837-1860*. (Landsarkivet for Fyn).
- 30 Stenstrup-Lunde Kommune: *Fattigkommissionens forhandlingsprotokol 1829-1848*. (Landsarkivet for Fyn).

Tyskere i Danmark – identitetskonflikt i 1864

Gesa Snell

Fortid og Nutid maj 1997, s. 106-129

Gennem en analyse af avisdebatten i årene 1863-1864 ser Gesa Snell nærmere på holdninger til og i det tyske mindretal i København. Med undersøgelsen peges der dels på udviklingstræk i den danske nationalisme, dels på den overlevelsesstrategi, det tyske mindretal udviklede i disse år, hvor de mange herboende tyskere blev tvunget til at tage stilling til den nationale konflikt.

Gesa Snell, f. 1963, dr.des. i etnologi og skandinavisk filologi fra Göttingen og Københavns Universitet. Har skrevet doktorafhandling om tyskerne i København 1800-1870.

Adresse: Bürgermeister-Hampe-Weg 5, D-37081 Göttingen

Den tyske immigration til Danmark er et følsomt og betændt emne at arbejde med, bl.a. fordi fænomenet »migration« på begge sider af grænsen er blevet benyttet i den politiske debat. Mange følelser er forbundet med temaet. Det gælder såvel tyske erindringer om gamle storhedsdrømme og deres frygtelige konsekvenser, som den danske angst for den store tyske nabo. Det har gjort det næsten umuligt at skrive om 'migration' uden at ramme et ømt punkt på en af grænsens sider.

Også et andet forhold gør emnet kompliceret. Holsten tilhørte som tysk hertugdømme Danmark indtil 1864. Der har altså indtil da været tyskere i landet, som var danske borgere. Definitionen af en 'tysker i Danmark' er derfor ikke ligetil. I det følgende defineres en tysker i Danmark som en, der bevæger sig i det tyske miljø og føler sig hjemme dér. Afgørende er altså, hvilken kultur han føler sig knyttet til.

Forskningsoversigt

De politiske og økonomiske kontakter mellem Danmark og Tyskland er tidligere blevet behandlet. Det samme gæl-

der de kulturelle kontakter og den gensidige påvirkning af digtere, musikere og komponister.

Til gengæld er migrationen af almindelige mennesker: håndværkere, soldater, embedsmænd m.m. kun blevet bearbejdet på præmisser, der nok gør undersøgelserne interessante som videnskabshistoriske kilder, men ikke anvendelige i den nutidige forskning. Baggrunden herfor er, at migrationen på begge sider af grænsen altid havde en politisk dimension. De, som beskæftigede sig med emnet, var mere politikere end forskere. De ønskede at underbygge politiske ideer og ideologier og var derfor ikke interesseret i empiriske detaljer.¹

Ser man på tyske arbejder om immigrationen til Danmark, fremgår det, at de fleste arbejder er skrevet mellem 1910 og 1945. Geografisk er de fleste centreret omkring grænseområdet, men der findes også bredere undersøgelser. Arbejderne bygger på forestillingen om det såkaldte »Auslandsdeutschtum«. Idéen om udlandstyskere opstod i slutningen af 1900-tallet samtidig med, at det tyske rige blev samlet. Udlandstyskere var tyskere,

som bor udenfor det nuværende Tysklands grænser, og som gennem deres afstamning, sprog og skik og brug føler sig som ét med det tyske folk. Statsborgerskabet spiller i denne sammenhæng ingen rolle.²

Herders idé om en kulturel nation blev videreudviklet til noget, som kunne forsvare, at man konstruerede en tysk nation, som var langt større end selve Tyskland. Alle mennesker, som var af tysk afstamning og levede som tyskere, dvs. med tysk kultur, tilhørte den tyske nation. Ligemeget hvor i verden de boede. Nationalismen krævede så, at nationen og statsområdet var identiske:

De tyske 'sprogøer' skal bruges til at forstørre det tyske 'fastland'.³

Idéen om udlandstyskere indebar således et latent krav om forøgelse af det tyske statsområde. Det siger sig selv, at teorien blev endnu mere populær i 1930'erne. Her var det igen Danmark, man beskæftigede sig med. Migrationen var et vigtigt emne, men resultaterne var ikke objektive.

Danmark er det land, der som intet andet er blevet præget af tysk ånd og tysk folkekraft, og som endog åndeligt og politisk og i hele samfundsopbygningen er blevet omformet i de første århundreder af den nyere tid.⁴

Undersøgelsen tjente altså kun til at vise, at der var så mange tyskere i Danmark at landet næsten var tysk. Set med nationalismens øjne beviste det, at Tyskland havde krav på landet. Denne forestilling blev ført ud i livet da tyske tropper besatte Danmark den 9. april 1940.

Heller ikke fra dansk side var undersøgelserne af migrationen objektive. Også her var de led i en offentlig debat og skulle støtte en bestemt poli-

tisk holdning. Orla Lehmann prøvede f.eks. efter krigen i 1864 at bevise, at Danmarks historiske problemer alle grundede sig i, at man ikke havde forhindret immigrationen fra Tyskland. Han accepterede kun tyskere, som assimilerede sig, men hånedede de, der levede i det etniske miljø, giftede sig tysk og opretholdt deres kultur.⁵ Han var selv opvokset i det tyske miljø i København men havde tilpasset sig fuldstændig.

Først i de allerseneste år er der med *Dansk Identitetshistorie* udkommet et værk, som på en objektiv og grundig måde fremstiller nogle aspekter af den tyske immigrations virkning. Gruppen bliver undersøgt med hensyn til dens funktion i dannelsen af en dansk identitet. På den måde havde danskere nemlig brug for tyskere: De tjente til at afgrænse det, danskere ikke ville være.

Tema

I det følgende skal der ses nærmere på den tyske minoritet i København i 1864. Hvordan påvirkedes og forandredes deres situation gennem den af krigen aktiverede nationalisme? Allerede først er det imidlertid nødvendigt at gøre sig klart, hvordan begrebet nationalisme bruges.

Nationalisme er et begreb, alle har en holdning til. Ved nærmere eftersyn handler det dog ikke om nogen fuldstændig teori men en vag ideologi.

I det følgende arbejdes der med to hovedretninger af ideologien: Den integrative og den integrale nationalisme. Forskellen mellem de to retninger er stor. Den *integrative nationalisme* bygger på Herders tanker om en kulturel nation. For Herder var det vigtigt, at en nation også udgjorde en stat, en nationalstat, fordi man kun på den måde kunne bevare dens specifikke kultur uforstyrret. En national kultur er en væsentlig del af verdens kul-

Selv om det tyske mindretal kom under pres i 1864, vedblev der dog at være en betydelig opslutning omkring de gamle tyske institutioner. Her en indmeldelsesblanket for Johanna Christine Naumann til den tyske Skt. Petri Kirke i januar 1864. Foto: Landsarkivet for Sjælland. Skt. Petri Kirke. B 1. Indmeldelsesblanketter 1825-1899.

turarv, og derfor er det vigtigt at bevare den.

Den integrative nationalisme videreudvikler Herders ideer. Den nationale kultur bliver et vigtigt kendetegn til at skelne mellem de, der tilhører en nation, og de, der ikke gør det. Man ville opnå, at alle talte ét sprog og orienterede sig ud fra den nationale kultur.

På den måde skabes og integreres nationen. Mens der før kunne være undersætter, som talte forskellige sprog, skulle der nu skabes en homogen befolkning af borgere, som følte sig som del af nationen. Den integrative nationalisme havde en moderniserende funktion, fordi nationen nu var vigtigere end monarkiet. Kun nationen

kunne bevare den nationale kulturarv. Den ønskede homogenisering af befolkningen omfattede naturligvis også de etniske minoriteter, som skulle blive en del af nationen. Denne retning af nationalismen vendte sig dog ikke mod andre nationer; den tænkte ikke på ekspansion.⁶

Den *integrale nationalisme* udviklede derimod ideerne videre til en magt-politisk doktrin, der blev til en trussel mod andre nationer. En aggressiv, antidemokratisk tendens er kendetegnende for denne form af nationalisme. Etniske minoriteter kunne ikke længere integreres i nationen, der kun kunne omfatte dem, der gennem fødsel, afstamning, sprog osv. var en del af nationen.⁷ Mindretal blev betragtet som mindreværdige; de var en fjende, som skulle segregeres, frivilligt eller med tvang.

Danske forskere går ud fra, at den fredelige sameksistens mellem danskere og tyskere i Danmark var slut i 1848/50.⁸ Er det rigtigt, når man tænker på årene 1863/64? Hvordan oplevede den tyske minoritet presset? Hvad skete der med deres identitet, som kom i klemme mellem deres kulturelle præg og deres hjemland, Danmark? Hvilken strategi udviklede minoriteten? Var der et alternativ til assimileringen? Var man klar over minoritetens alvorlige situation også i Tyskland? Opstod der også blandt tyskerne i Danmark en national identitet, selv om de tyske lande endnu ikke var samlet? Ville det være muligt at leve som tysker i Danmark efter krigen?

Minoriteten blev i det 19. århundrede konfronteret med nationalismen. Hvordan denne ideologi forandrede danskernes holdning til tyskerne i Danmark, og hvordan den forandrede tyskernes holdning til deres situation i Danmark, er spørgsmålene i det følgende. Tidspunktet 1864 er blevet valgt, fordi udviklingen her kan ses

som i et brændglas. Som undersøgelsessted er København blevet valgt, fordi den tyske immigration her i modsætning til forholdene i grænseområdet aldrig er blevet undersøgt. Det er så meget mere overraskende, som byen altid har været et centrum for immigration fra hele Europa. Hovedstaden havde stor tiltrækningskraft, fordi den var centrum for den dansk-tyske helstats forvaltning, hoffet og den internationale handel.

Det tyske miljø i København opstod allerede i middelalderen. Det var stort og meget levende. I 1864 var den tyske minoritet stadigvæk så stor, at gruppen anså det for vigtigt at deltage offentligt i debatten. Det giver mulighed for at analysere mindretallets holdninger og udvikling heri i tilknytning til krigens forløb. Undersøgelsen støtter sig på artikler og debatindlæg i tre store danske dagblade, *Fædrelandet* (F), *Dagbladet* (D) og *Berlingske Tidende Morgen/Aften* (BTM/BTA) i tidsrummet 1863/64.⁹

Avisdebatten belyser nationaliseringen af den danske befolkning. Den viser, at nogle bidrag bygger på den integrative nationalisme, mens andre tenderer til den integrale nationalisme. Spørgsmålet er hvilken retning, der vandt størst indflydelse i den danske befolkning?

Tyskere i Danmark – mellem koeksistens og integration

Den tyske immigrations historie i Danmark er lang. Gruppens integrationsproces forløb i mange forskellige faser. Her skal nævnes de fire overordnede faser, som varede til 1863. Udviklingen gik mod en stærkere og stærkere integration, som kun kunne ske gennem assimilering.

Den første fase omfatter tiden frem til slutningen af middelalderen og kan

karakteriseres som koeksistens. I middelalderen krævedes ikke, at indvandrerne integrerede sig. Den danske kultur var ikke underlagt faste rammer, og man kunne acceptere, at naboen havde andre vaner end man selv.¹⁰ Sproget var heller ikke et problem. Dansk og tysk lå tæt på hinanden, og det var muligt for at forstå hinanden, selv om man ikke talte samme sprog. Vibeke Winge har påpeget, at der opstod et nyt sprog, en blanding mellem dansk og tysk som blev talt af mange.¹¹

Begge grupper levede side om side; tilpasning var mulig, men ikke nødvendig. Der opstod kerner eller centre, hvor den tyske kultur blev dyrket, og hvor man kunne leve som tysker. Andre steder tilpassede de tyske immigranter sig og opgav deres kultur og sprog. Integrationen var et individuelt valg.

Næste fase varede til slutningen af det 17. århundrede, hvor den danske nationale identitet begyndte at spire.¹² Den nationale identitet var først og fremmest noget der blev debatteret i danske intellektuelle kredse, hvor man bl.a. kritiserede, at mange tyskere hurtigt fik gode stillinger i statsforvaltningen, selv om de kun havde boet i landet i kort tid og ikke havde bevist deres særlige kundskaber og viden. Der blev rejst kritik af tyskernes høje sociale prestige, og det blev krævet, at de ikke blev foretrukket, kun fordi de var tyskere. Man begyndte at kræve, at immigranterne, som nød godt af at være i landet, skulle tilpasse sig dansk kultur. Sproget blev et af de vigtigste kendetegn på dansk identitet. Derfor forlangte de intellektuelle nu også, at immigranterne skulle tilegne sig det danske sprog.

Tredje fase omfatter det 18. århundrede, hvor diskussionen blev heftigere og heftigere. Debatten blev stadigvæk ført i intellektuelle kredse, men flere og flere interesserede sig for problemet. Det blev en stadig mere følel-

sesladet debat, hvor der stilledes klare krav. Det blev ikke længere accepteret, at tyskere havde en speciel status i Danmark. Indfødsretten, som bestemte at udlændinge, dvs. mennesker som ikke var født i Danmark, ikke kunne få en offentlig stilling i Danmark, indførtes ved lov i 1776 for at dæmpe gemytterne. Men Struensees regime glemtes ikke så hurtigt; han tjente som et typisk eksempel på en tysker, der uden egen fortjeneste og kvalifikationer fik al for stor indflydelse.

Tyskerfejden var det andet højdepunkt i den stadig mere aggressive debat. Også holstenerne blev nu betragtet som et problem, selv om de var danske undersåtter. Stadig flere tyskere lod sig integrere i det danske samfund og svigtede de tyske institutioner.¹³ Herefter kan man ikke længere tale om koeksistens. Dele af den tyske minoritet assimilerede og integrerede sig, fordanskede deres efternavne osv. Her er der ikke tale om sameksistens, men om en egentlig integrering i det danske samfund. Den del, som ikke assimilerede sig, forblev tyske, selvom de viste, at det kunne vanskeliggøre karrieren eller samlivet med naboeerne. Det var altså et bevidst valg. De forblev tyske vel vidende, at valget havde konsekvenser.

Tiden mellem 1800-1863 er den sidste fase, der her skal undersøges. Den voksende nationalisme under Treårskrigen ændrede fuldstændigt forholdet mellem den danske majoritet og den tyske minoritet. Nationalitet og national identitet var fra nu af noget, som angik alle, og alle var interesseret i. Man kunne ikke længere undlade at tage stilling. Der krævedes nu højlydt tilpasning. Kun det forhold, at Holsten forblev hos Danmark, forhindrede en endnu mere tilspidset diskussion.

Tyskerne i Danmark blev marginaliseret som gruppe. Det indebar ikke længere nogen prestige at være tysker, tværtimod. Holstenerne blev tit auto-

matisk betragtet som tyskere og var dermed også uvelkomme i Danmark. Den tyske minoritet blev mindre og mindre, og nogle af de tyske institutioner måtte lukke på grund af manglende tilslutning. Alligevel vedblev der at eksistere et mindre, men stadig levende, intakt tysk miljø.

Situationen i 1864

I 1864 blev den nationalisme, som var blusset op i befolkningen i 1848/50, reaktiveret. Den offentlige diskussion beskæftigede sig ikke kun med krigen, men også med spørgsmålet om, hvad man skulle med tyskerne i Danmark.

Kravet om en segregation af de tyske hertugdømmer fra kongeriget og en formindskelse af det såkaldte tyske element i Danmark blev igen aktuelt i november 1863.¹⁴ Nationalliberale politikere prøvede at sætte skub i processen gennem opråb til befolkningen om tilslutning til de nationale tanker.

Danskere af tysk afstammning blev på forskellig måde diskrimineret, bl.a. gennem kritik i medierne. 'Tyskere' blev betegnet som feje, troløse¹⁵ og indbildske.¹⁶ Det er naturligvis kendte stereotyper, som benyttes her. Disse angreb havde to mål: Man ville nedgøre den ydre fjende, Det tyske Forbund, for at retfærdiggøre krigen og vise, at Danmark handlede rigtigt ved at afslå ultimatummet. Danskerne skulle føle, at det var godt at krigen kom, så man nu for sidste gang kunne besejre tyskerne og dermed få fred i fremtiden.¹⁷ På den anden side virkede angrebene også nedsættende på tyske immigranter, fordi der altid uden forskel taltes om 'tyskere'. Herigennem viste man, at man ikke længere anerkendte dem som danske borgere.

Nyt er det, at stereotyperne anvendtes bredt i den offentlige avisdebat. Hidtil havde de alene være anvendt i ofte anonyme småskrifter og publika-

tioner. At de nu kunne anvendes i de almindelige aviser tyder på, at en stor del af offentligheden var indforstået med deres anvendelse.

Den tyske immigration blev også direkte nævnt som et problem og fremstillet på en ret så drastisk vis:

Under de tyske Fyrstehuses Beskyttelse have Tydskerne listet sig in i Landene, ligesom Trichinerne i det menneskelige Legeme, og medbragt ikke blot deres Vindskibelighed og Driftighed, økonomiske og industrielle Fremskridt, men tillige tysk Hovmod, tyske Fordomme og tysk Trællesind.¹⁸

Citatet viser, at konflikterne nu var blevet langt hårdere. Man forventede en afgørelse, som én gang for alle skulle løse problemet. Det var ikke kun Danmarks politiske skæbne, som stod på spil, men også landets nationale skæbne.

Angreb mod enkelte personer

Spændingen kom til syne på forskellig vis. Kritikken kunne formuleres som verbale angreb på eller som en aktiv indsats mod tyskere. Under overskriften Fordrevne Lippe-Detmoldere skrev *Dagbladet* om en konflik i provinsen. En fabrikant havde ansat tyske løsarbejdere,

der gjerne tilbringe Sommeren her, hvor de ved deres flittige Arbeide og tarvelige Levemaade kunne henlægge saa Meget af deres Fortjeneste, at de derfor kunne leve i deres fattige og overbefolkede Hjemstavn om Vinteren uden at være udsatte for at lide Hunger.¹⁹

At avisen beskrev arbejdernes sociale situation så nøje, skulle ikke vække medlidenhed, men derimod vise, at

danskere kunne give fattige tyskere mulighed for at tjene så meget, at de ikke skulle fryse om vinteren. En sådan historie skulle naturligvis styrke den danske selvbevidsthed, som havde lidt under krigens forløb.

Løsarbejderne var på trods af krigen også kommet dette år og havde også fået arbejde. Men befolkningen så nu med større forbehold på arbejdernes nationalitet.

Det fandt imidlertid Folk paa Egnen mindre rigtigt under de nuværende Forhold, og snart var den Beslutning fattet at udjage Folket, om hvis Paa-lidelighed i politisk Henseende der vel kunde tvivles, efter hvad der fortælles fra Jylland, hvor de tyske Jernbanearbejdere paa mere end eet Sted skulle have tjent Fjenden som Speidere. Der samledes derfor en Dag i forrige Uge en temmelig betydelig Skare, der med Dannebrog i Spidsen drog ind paa Hallebygaard og ved sin Optræden tiltvang sig det Løfte af Eierne, at han skulde afskedige sine tyske Arbejdere.²⁰

Med deres beretninger om spioner og forrædere havde aviserne stor indflydelse på befolkningen, hvis fordomme de styrkede. Omegnens beboere forudsatte, at tyskere ville være illoyale, selv om der ikke var sket noget, der pegede i den retning. Konfliktens nationale komponenter blev betonet gennem anvendelsen af Dannebrog. Teglværksejeren blev uden ord gjort opmærksom på sin unationale holdning, og han turde ikke stå op mod folkestemningen.

Noget anderledes forløb en konflikt, der i efteråret opstod i København. *Fædrelandet* tog selv sagen op og gav klart udtryk for sin stillingtagen. Avisen var ud fra sin politiske holdning bestemt ikke ude på at dæmpe gemytterne, tværtimod.

Posten som chef for Det kongelige

Teater skulle besættes med en embedsmand fra hoffet. *Fædrelandet* hævdede, at han ikke var egnet til posten, og så var der problemet med hans nationalitet.

Da han er født Holstener og ikke engang det danske Sprog fuldkomment mægtig, saa at han hidtil har foretrukket at tale Tydsk [...] kan man ikke antage, at han besidder nogen endog blot overfladisk Kundskab til den danske dramatiske Literatur eller nogen Forstand paa Theaterforholdene.²¹

Kandidatens nationalitet sagde i *Fædrelandets* øjne alt om hans kvalifikationer. Holstenerne var teoretisk stadigvæk danske statsborgere, og som sådan var de i mellemkrigstiden blevet accepteret af hovedparten af befolkningen. Nu var en holstener (som boede i København) blevet til en tysker, som ikke var medlem af den danske nation og derfor heller ikke kunne have kendskab til nationens fundament: Dansk kultur og sprog.

Allerede næste dag indrykkedes et anonymt svar på indlægget. Skribenten underskrev sig som 'en Gebrokket'. Han kritiserede *Fædrelandets* nationale holdning, der førte til, at avisen pludselig beskæftigede sig med besættelsen af en enkelt stilling.

Have vi endnu ikke lidt nok for vor forfængelige og ensidige Pukken paa det Nationale og Nationale og altid Nationale? Hvorfor skulde en Tydsker ikke kunne bestyre Theatret? Det er nu et af det sædvanlige Fif af de National-Gale, at kalde det kongelige Theater Nationaltheater; nei, det hedder det kongelige Theater og intet Andet. Fordi en Holstener bliver Chef, behøver Theatret ikke just strax blive tydsk.²²

Svaret kritiserede, at man ved at lægge

så stor vægt på det nationale trak skel mellem de enkelte befolkningsgrupper. Men også dette indlæg betegnede den holstenske kandidat som tysker. Også denne skribent var påvirket af nationalismen, selv om han ikke så den tyske indflydelse som nogen fare. Men det anonyme bidrag fandt ikke mange tilhængere i denne tid.

Kritik af forbindelser mellem Danmark og Tyskland

Erhvervslivet var præget af mange og tætte forbindelser mellem nabolandene. Allerede den 21. januar 1864, altså før krigen brød ud, blev der trykt en anonym annonce som, lidt camoufleret, opfordrede til en boykot mod handelsforbindelser med Tyskland.

Opfordring. Man tillader sig at opfordre den danske Handelsstand til at bevise de tyske Probenreutere, der om kort Tid ville oversvømme Landet al den Opmærksomhed, de fortjene.²³

Der kom også et svar fra dem, opråbet henvendte sig til. De forstod meget vel meningen.

Opfordringen [...] vil det være os en Fornøjelse at efterkomme. Vi tvivle ikke om, at ret mange Handlende og navnlig de, der ikke leve af den dyre Kredit, vore gode Vener [sic!], Hamborgerne, give, ville slutte sig hertil. Vi for vort Vekommende [sic!] afbryde alle tidligere Fobindelser [sic!]. Flere Handlende.²⁴

Handelsforbindelserne mellem Hamborg og København blev betragtet som noget, der var mere end forretning. Politikken havde nu større vægt end profitten. Men der var åbenbart danske købmænd, som ikke var i stand til at

kappe forbindelserne, selv om de ville. Afhængigheden følte ydmygende.

Hvorvidt boykotten kunne gennemføres, fortæller avisen ikke noget om, heller ikke om de tyske handelsagenter fik problemer. Man ved derimod, at Danmark i tiden efter krigen orienterede sig stadig mere mod det skandinaviske og engelske marked. Men det var en langvarig proces; omstillingen kunne ikke gennemføres på få uger.

I samme retning gik den redaktionelle artikel, *Fædrelandet* trykte i juni 1864. Den vendte sig mod annoncer for tyske forsikringer, som blev bragt i forskellige danske aviser, f.eks. *Berlingske Tidende* og *Dagbladet*.

Vanens Magt og inbildt Fordel have saaledes knyttet os til Tydskerne, at ikke engang disses skændige Overfald og ligesaa skændige Krigsførelse have formaaet at sprænge disse Baand. Medens Sønnen offerer Liv eller Lemmer for det betrængte Fædreland, fortsætter Faderen uden Betænelighed sin 'venskabelige' Forbindelse med Sønnens Mordere, trøstende sig med, at Politiken ikke vedkommer Forretningerne, og at det er ham ligegyldigt, hvorfra han faaer sine Varer, selv om det er fra Sønnens Mordere, naar han blot faaer dem lidt billigere end andetstedsfra, og maaskee ogsaa derved, at hans 'Geschäftsfreund' ikke selv har ført, men kun leveret de Vaaben, hvormed Sønnen er dræbt eller lemlæstet. Han glemmer eller tør ikke tænke paa, at der neppe er en eneste Tydsker, der ikke er moralsk ansvarlig for al den Uret og Vold, der tilføies os.²⁵

Derfor burde alle danskere afbryde deres handel med Tyskland. Tonen var skærpet meget. Tyske immigranter kunne naturligvis forblive upåvirkede af eller være i tvivl om den holdning, en del danskere udviste. Læste de angrebene i avisen, måtte assimilations-

presset blive meget håndgribeligt. Indlægget gjorde direkte de, som ikke kunne eller ville afbryde forbindelserne, til medskyldige. Det er et argument, der peger i retning af den integrale nationalisme. Den, som ikke følger sig under nationens statsræson, bliver til outsider, og det er farligt.²⁶

*Enhver Forbindelse med en saadan Nation gjør i Virkeligheden Vedkommende til Medskyldige, og ingen Dansk bør nedlade sig dertil. [...] Lad os altsaa som muligt, gjøre os frie for enhver Forbindelse med Tydskerne.*²⁷

Der mangler i indlægget heller ikke en henvisning til de mange danske forsikringer, man kunne benytte sig af. Ved siden af nationale positioner stod naturligvis også økonomiske interesser.

Men det var ikke kun handelskonkter, som skulle afbrydes. Det var ligeså vel alle andre forbindelser, der bestod mellem de to lande. Det var dog vanskeligere at kæmpe mod andre, mindre konkrete forbindelser. Kritikken rettede sig f.eks. mod tyskundervisningen på skolerne.

*I de lærde Skoler har Tydsken faaet den øverste Plads – ‘for den grammatikalske Udviklings Skyld [sic!]- og synes at skulle beholde denne Plads, skjönt vægtige Stemmer have hævet sig for at bevise, at denne priste grammatikalske Udvikling ligesaa fuldt og paa en for os langt naturligere Maade kan tilveiebringes ved Undervisning i det Oldnordiske.*²⁸

Egentlig er det ikke nødvendigt at beskæftige sig med tysk kultur, især da det nu for Tiden ikke lønner sig at anstrænge sig for at aabne sig Adgang til den tyske Literatur.²⁹ Den tyske kultur, som udgjorde grundlaget for den tyske minoritets identitet, blev betragtet som værdiløs. Hvor tung en sådan

holdning måtte veje for gruppen, kan man kun ane.

Efter nederlaget søgte man efter nye udveje i en frustrerende situation. Det gjaldt om, at den danske befolkning ikke blev modløs og apatisk. Da det blev klart, at Danmark kunne være nødt til at afstå Holsten og en stor del af Slesvig, blev det naturligvis opfattet som et stort tab, men også som en mulighed for at opnå et nationalistisk mål: At få en homogen national befolkning. På den måde kunne man forhindre nationale konflikter og indre stridigheder. En ny selvbevidsthed skulle bygges op, fordi man nu i det mindste var en dansk nation – uden tyske landsdele.

William Scharling, som deltog i debatten med et langt indlæg, var ikke bange for at benytte et grumt billede, man kender så godt i dag. Selv om man afbrød alle kontakter med den tyske nabo, var der et problem tilbage. Den tyske minoritet, som boede i landet. Hvad skulle man stille op med den?

*Hvor ‘reent’ er det danske Folk, der saaledes bliver tilbage? Man behøver kun at see sig ret om for at forbauses over den Mængde fremmede (= tydske)³⁰ Elementer, der have sneget sig ind i det reent danske Folk, i det egentlige Kongerige Danmark. Tydske Haandværkssvende, tydske Handelsreisende, tydske Forpagtere og tydske Teglværks- eller Jernbanearbejdere have i en Aarrække som en Græshoppesværme oversvømmet Danmark, og de allerfleste af disse fremmede Elementer synes ikke at have den allerringeste Følelse af, at det er dansk Brød, de spise, og et dansk Hjem, de beboe, men bevare deres Tydskhed, deres tydske Sind og Tænkemaade saavel som deres tydske Sprog.*³¹

Målet er en fuldstændig assimilering,

en underkastelse under den danske nations krav:

*[Vi maae] sørge for, at ethvert Spor af Tydsk forsvinder indenfor Danmarks Grændser, tydsk Tale, tydske Sæder og Skikke, tydsk Aand og Tænkemaade, sørge for at enhver tydsk Invandrer, saasnt han er komne over de danske Grændser, mærker, at han er kommen til et fremmed Land, hvor han intet har at gjøre, hvor han ikke forstaaes og aldrig kan blive hjemme, naar han ikke ganske aflægger sin Tydskhed og bliver en dansk Borger.*³²

Men det var ikke kun den nationale identitet, Scharling ville styrke ved at udelukke etniske minoriteter, hvis de ikke tilpassede sig total. Han var også bange for, at tyskerne ville anvende det nationale princip mod Danmark. Som det er blevet fremstillet i indledningen var befolkningens nationalitet i grænseområdet af afgørende betydning.

*[D]en Omstændighed, at der findes et desværre ikke saa ringe Antal indvandrede Tydskere spredte rundt om i det danske Rige, ja endog en heel tydsk Koloni paa Ahlheden og en heel tydsk Menighed i Kjøbenhavn [kan] give dem Anledning til yderligere Erobring og Udvidelser, og den Omstændighed, at de fleste dannede Danske, kunne forstaae eller endog tale Tydsk.*³³

Det var det værste, der kunne tænkes. Også derfor skulle tyskerne i Danmark assimileres så fuldstændigt, at Tyskland aldrig kunne kræve land med henvisning til dets tyske præg.

[V]i fordrer aldeles bestemt, at den, der søger sig et Hjem i Danmark og vil nyde Godt af at være dansk Borger, ogsaa skal føle sig som saadan, skal lære at elske sit nye Fædreland og taknemlig paaskjønne, at han her har fundet det

*Ly og Tilflugtssted, som hans Fødeland ikke har kunnet yde ham.*³⁴

At Scharling ligefrem krævede kærlighed og taknemmelighed af immigranterne, er en konsekvent videreførelse af kravet om fuldstændig assimilering. Danmark havde nok lidt et nederlag, men kunne dog stadigvæk byde ly til indvandrere og demonstere styrke og selvbevidsthed.

Den tyske minoritets reaktioner

Den nationalistiske ideologi tvang den tyske minoritet til at tage stilling til dens rolle i den danske nation. Meget sigende er en konflikt, som udløstes gennem en artikel i den tyske avis *Die Nessel*. Her blev et formentlig fingeret bidrag fra personer, som tilhørte den tyske minoritet i København, offentliggjort. Artiklen udtrykte det ønske, at Tyskland ville *tage sig sammen* og gøre noget for at *sætte grænser for de danske fanatikere overmod*.³⁵ Tyskere i København blev nemlig hånet og spottet.

I stadig Angst for, at der skal blive udøvet Voldsgjerninger imod os, hvormed man lydelig truer os, finder mange sig foranledigede til at forlade Byen og Landet. Men i en i Sandhed ulykkelig Stilling befinde sig vore tydske Landsmænd, som høre til den tjenende Klasse, navnlig Haandværkssvende; ingen Mester vil tage en Tydsker i Arbeide; de mishandles paa den nederdrægtigste Maade, og ikke sjeldent udøves de brutaleste Haandgribeligheder imod dem. Klager hos Politiet forblive upaaagtede. Studenterne er tøjlesløse i deres Optreden; man seer dem daglig udøve de groveste Excesser imod værgeløse Personer, som man holder for Tydske, og vee den, som lader sig see paa Gaden uden at bære sort Flor; at blive bombarderet med Sten og ..., er hans

*Lod. Værtshuusholdere vægre sig ved for enorm Betaling at give os Spise og Drikke.*³⁶

Selv om teksten ikke virker pålidelig, siger den noget om den tyske minoritets situation i hovedstaden. Mens de højere sociale lag havde muligheden for at trække sig tilbage, var det ikke tilfældet for de øvrige sociale grupper. De var nødt til at forholde sig til befolkningens nationalisme.

Dagbladet betegner angrebene fra tysk side som *haandgribelige Usandheder*,³⁷ men frygter alligevel, at artiklen kan bidrage Sit til at forøge Fanatismen.³⁸ Man forventede ikke, at den tyske presse ville undersøge og korrigere beretningen. Derfor skulle bebrejdelserne afkræftes gennem en berigtigelse fra København.

*Ingen er nærmere til at gjøre Skridt hertil end de Tydske i Kjøbenhavn, som maae vide, at hvert Ord i Korrespondancerne herfra er grebet ud af Luften, og da her bestaaer en tydsk Arbejderforening, 'Concordia', henstille vi til dennes Bestyrelse, om det ikke maatte finde det passende at tilstille et anseet tydsk [...] Blad en Erklæring om de løgnagtige Fremstillinger om danske Forhold. [...] Foreningen har saa meget større Anledning til at optræde, som [...] særlig er fortalt om de tydske Haandværkssvendes Stilling i Kjøbenhavn, og Ingen bedre end disse selv kan bevidne, at Skildringen er komplet usand.*³⁹

Dagbladet henvendte sig her direkte til en af den tyske minoritets institutioner, som burde afvise beskyldningerne. Arbejderforeningen, som *væsentlig bestaaer af tydske Haandværkere og Arbeidere*,⁴⁰ reagerede på den ønskede måde, solidariserede sig med den danske side og skrev en mod-artikel som blev sendt til et hamborgsk blad.

Muligvis var det denne kedelige episode, som gjorde den tyske minoritet opmærksom på, at man fra danskernes side forventede en offentlig stillingtagen til deres position i Danmark. I hvert fald var Concordias reaktion optakten til en række aktiviteter, som den tyske minoritet derefter tog initiativ til.

Minoritetens medlemmer organiserede sig i forskellige komiteer. Annoncer, hvor der blev bedt om støtte til forskellige projekter, skulle vise tyskerens politiske holdning og deres syn på krigen. Begyndelsen blev gjort med en aktiv indsats i velgørenhedsarbejdet. Allerede den 28. december 1863 var der en tysk sproget annonce i *Fædrelandet*, hvor der blev opfordret til at deltage i en pengeindsamling.

*Opråb til de i Danmark naturaliserede og bosiddende tyskere. End ikke ti år er gået, siden en del af den danske stat, navnlig det sydlige og det nordlige Jylland var skueplads for krigshandlinger, som ødelagte dem og fugtede den hjemlige jord med blod af dem, som offrede sig begestret for fædrelandets frihed og selvstændighed. Nu sker der åbenbart en gentagelse og tusindvis af vore danske medborgere har, følgende pligtens og ærens stemme, forladt deres hjem for at støtte deres fædreland i nødens stund.*⁴¹

Teksten er skrevet af en øvet person, som var vant til at udtrykke sig offentlig. Sprogtonen er måske lidt patetisk, men den skulle vise, at det var en alvorlig ment sag.

Denne annonce var kun rettet mod den tyske minoritet, og derfor havde man valgt det tyske sprog. Ganske vidst kunne man stadigvæk gå ud fra, at den danske befolkning kunne forstå tysk, ligesom den tyske minoritets medlemmer kunne tale dansk. Men det tyske sprog var først og fremmest

identifikationsmiddelet for minoriteten. Gennem sproget og fastholden ved den tyske kultur viste man, at man var anderledes end danskerne. At man formulerede opråbet på tysk er altså et bevis for, at den tyske minoritet følte sig som en særskilt gruppe i det danske samfund, og at der eksisterede en gruppebevidsthed.

Teksten viser meget tydelig, at gruppen, som stod bag annoncen, distance-rede sig fra den danske nationalisme. Teksten argumenterer med den absolutistiske statsteori. Det viser formuleringer som den 'danske stat' og 'deres', altså danskernes, fædreland. Statsbevidstheden havde en langt større betydning end nationalbevidstheden. Også formuleringen 'vores danske medborgere' viser denne distance ligesom betegnelsen 'vi, sammen med landets indfødte børn' som klart viser skellet mellem de to befolkningsgrupper.

Den absolutistiske statsteori går ud fra, at der sluttes en kontrakt mellem staten og befolkningen, som forpligter undersåtterne mod hinanden og mod staten. Derfor ville tyskerne i København gøre noget for Danmarks forsvar.

Selv om vi ikke er underlagt pligten til at forsvare vores adoptiv-fædreland, hvis anliggender også er vores, med våben i hånden, så har vi alligevel det oprigtige ønske at gøre vores for det land, som har optaget os med venlig gæstfrihed og hvor vi har del i de konstitutionelle friheder i rigeste mål.⁴²

De tyske immigranter blev ikke indkaldt. Åbenbart ville man heller ikke frivilligt indtræde i arméen; man foretrak at støtte arméen ideelt og materielt. En sådan støtte skulle gøre gengæld for de privilegier, immigranterne modtog af staten, som havde taget imod dem og tilstået dem politiske rettigheder. I de næste afsnit bliver der, som en indrømmelse til den danske

nationale holdning, sagt, at man ville gøre sit for den 'fælles nationale sag', idet man ville støtte soldaternes familier. I virkeligheden var denne idé snarere patriotisk end national. Der mentes nemlig hermed alle gifte soldater i den danske armé uanset nationalitet.

Gruppen foreslog i annoncen at oprette filialkomiteer i hele landet for at gøre det lettere for tyskere i provinsen at give penge. Man gik altså ud fra, at der var et betydeligt antal tyskere spredt i hele landet, og at de alle ville deltage i indsamlingen.

Annoncen er underskrevet af 15 mænd, som ikke kun angav deres adresse, men også stillingen og forskellige æreshverv. Det er således muligt at se, hvilke grupper de kom fra i samfundet. Flertallet, nemlig ni personer, var håndværkere, fem var købmænd og én var lærer. Gruppen afspejler således den sociale sammensætning i den tyske minoritet, hvor de fleste var håndværkere.⁴³

Når de angav deres stilling som 'løjtnant i brandvæsenet' eller 'kaptajn i borgervæbningen' var det for at vise, at de havde en ret til at tage stilling i sagen, fordi de besad ansvarsfulde poster i det danske samfund. De var netop ikke fremmede, som holdt sig udenfor. Det var således en gruppe af tyskere med solid forankring i det danske samfund, som følte det nødvendigt at træde offentligt frem. De tilhørte middelklassen og kunne ikke bare forlade landet, som nogle fra overklassen gjorde. De 15 mænd risikerede ikke så lidt ved at træde offentligt frem med dette initiativ. Det var muligt, at den danske offentlighed ville reagere negativ. Det var dog ikke tilfældet. De negative reaktioner kom istedet fra en uventet side.

Da underskriverne havde opgivet deres adresser, fik de reaktionerne direkte i form af anonyme breve. Reaktionen på opråbet kom fra Tyskland. Én hånede J. Menne, som var den

første i rækken af underskrivere, som 'kanalje'. Et udførligt brev kom fra en gruppe tyske håndværker. J. Menne havde fået dette brev, som *Fædrelandet* trykte.

Jeg nedværdiger mig hermed i dag ved årets afslutning at kalde Dem og hele på vedliggende blade fortegnede slæng, hvis navne enhver tysker kun nævner med foragt: allerynkkeligste sjover og skurker. De hører til de ynkværdige mennesker, som for det daglige brøds skyld, som de spiser, nægter eller endog glemmer deres største gode, nationaliteten og æren. Skrevet på vegne af 38 her forsamlede tyske håndværker.⁴⁴

Fædrelandet solidariserede sig med den angrebne, som har boet her i 40 Aar og er Forstander for den katolske Menighed.⁴⁵ Kommentaren viser, at danske nationalister i dette tilfælde betragtede et medlem af den tyske minoritet som integreret. For én gangs skyld blev der fra nationalistisk side argumenteret med før-nationalistiske kriterier, nemlig at Menne i lang tid havde boet i Danmark, og at han bestred en agtværdig tillidspost for den katolske kirke, som ganske vist ikke i egentlig forstand var en dansk, men dog heller ikke specielt en tysk institution. Støtten skyldtes, at *Fædrelandet* betragter opråbets mål – at samle penge for at understøtte vore Krigeres Familier⁴⁶ – som national. At gruppen som sådan netop ikke stod for en national dansk holdning, var åbenbart ikke vigtigt.

Efter dette opråb var blevet offentliggjort, begyndte en anden gruppe fra det tyske mindretal at fremtræde aktivt og på en mere politisk facon. Målet var at bidrage til at opretholde den danske helstat som multinational statsform. Et valgt komitee, som bestod af medlemmer fra den tyske minoritet i København, prøvede at påvir-

ke de tyske holstenere, som truede helstaten gennem deres krav om udskillelse. Den 21. december 1863 offentliggjordes en invitation i *Dagbladet*. Den var rettet til:

De her fri og lykkelig boende holstenere, som over for de aktuelle triste begivenheder i Holsten, måtte føle sig tilbøjelige til at deltage med deres underskrift i et 'Formaningsråb, som nytårshilsen til det virkelige folk i hertugdømmet Holsten', hvorved det muligvis endnu kunne lykkes, at holde de stakkels landsmænd, der bliver vildledt, tilbage fra det ulyksalige skridt, som de lidenskabeligt er på vej til at tage pga. en samvittighedsløs ophidselse, og råde dem til den troskab, de skylder deres lovlige, allernådigste konge og herre, Christian IX., inviteres hermed venligst.⁴⁷

Gruppens aktivitet afspejler en vis splittethed med hensyn til deres politiske holdning. På den ene side prøvede de at forhindre, at nationalismen fik endnu mere indflydelse, på den anden side arbejdede de med et middel, som ikke eksisterede i den absolutistiske stat: Offentlig stillingtagen i politiske spørgsmål for at få indflydelse på opinionen.

Dette opråb henvendte sig udelukkende til holstenere, som boede i København, da man ventede af dem, at de ville udvise størst ansvarsfølelse over for hertugdømmet.

Initiativet mandede ud i en appel til *Tyskerne i København*⁴⁸; deltagergruppen blev altså udvidet. Man opfordrede til at deltage i forberedelsen af en adresse.

Ved i denne anledning at udstede den efterfølgende opfordring, hengiver vi os fortrøstningsfuldt til håbet om, at alle, hvis det gælder om at stræbe efter det gode, vil byde vores

*forehavende velkommen og vil delta-
ge deri med varm interesse.*⁴⁹

Man udtrykte håbet om, at kommi-
teens ærinde ville bevirke, at der ikke
opstod kritik, og at der ville deltage
mange, uanset deres politiske eller na-
tionale holdninger. *Berlingske Tidende*
dækkede gruppens møde. Invitationen
blev efterkommet af *omtrent et Par
hundrede Deeltagere*.⁵⁰ Et udkast til
adressen blev læst højt. Holstenerne
skulle mindes om deres pligt til tro-
skab mod kongen, men også om *den
frie og lykkelige Tilstand, hvori Konge-
rigets Beboere leve*.⁵¹ Åbenbart vandt
tonen bifald hos publikum, da:

*De i Adresseudkastet udtalte Loyali-
tetsfølelser modtoges med et stærkt
og eenstemmigt Bifald, ligesom og-
saa hele dets Retning og Aand fandt
almindelig Tilslutning.*⁵²

Redaktøren henviste til, at det i deba-
ten om udkastet *gentagende udtaltes,
i hvor høi Grad de Tilstedeværende føl-
te sig tilfredse under Kongerigets frie
Forfatning og i den rolige og fredelige
Hovedstad*.⁵³ Hentydningen til den fre-
delige hovedstad kan måske føres til-
bage til *Die Nessels* angreb i december
1863.

Den 11. januar 1864 tryktes så
adressen under titlen 'Mahnruuf', og
det udelukkende i *Berlingske Tidende*.
Den henvendte sig til 'hertugdømmet
Holstens befolkning'. Hertugdømmet
betegnedes som 'jeres land', altså ikke
kun som en del af den danske helstat,
men også som et autonomt hertug-
dømme. 'Prøvelsens dage' i Holsten
blev konfronteret med livet i Køben-
havn. Samtidig prøvede man at komme
den bebrejdelse i forkøbet, man forven-
tede af holstenerne, nemlig partiskhed.

*[V]i fri og lykkelig i residensstaden
boende undersåtter af tysk fødsel
[kan] ikke anderledes end uopfor-*

*dret, uegennyttig og kun følgende vo-
res inderste overbevisning at rette
nogle manende ord til jer.*⁵⁴

Man forventede, at holstenerne ville ar-
gumentere nationalistisk og sige, at én
nation ikke kunne rumme to nationa-
liteter, uden at én af dem ville blive
undertrykt. Men:

*I er og bliver undertrykt, men ikke af
det frisindede Danmark, nej, af jeres
adel.*⁵⁵

Denne argumentation tyder på, at
denne gruppe ligesom de, der skrev op-
råbet den 28. december 1863, tilhørte
borgerlige kredse. Angrebet på over-
klassen skulle gøre den nationale kon-
flikt til en social strid. Denne strategi
lyser også ud af det næste afsnit. Det
nævnes igen, at holstenerne ikke var
ansvarlige for deres gøren, men var
blev forført dertil af *samvittighedsløse
advokater og bestikkelige litterater*⁵⁶
for at hjælpe dem til at nå deres politi-
ske mål. Gruppen så ikke, at nationa-
lismen havde politiseret store dele af
hertugdømmernes befolkning, og at
det ikke kun var en lille gruppe intel-
lektuelle, som agiterede.

Opråbet benyttede ligesom den
første annonce før-nationalistiske ar-
gumenter. Det fremgår tydeligt af, at
der benyttedes begrebet 'tro undersåt-
ter'. Men der anvendtes også nyere ar-
gumenter, som ikke var nationale, for
at overbevise holstenerne.

*Se dog på Tyskland, hvor finder I
der statsborgerens selvstændighed
og agtelsen for hans rettigheder i
samme grad, som her hos os i det
frisindede, lykkelige Danmark! [...]
Danmark byder jer den samme frie
forfatning, det samme frie ord, for
trykken som for munden, med alle
de velsignelser, som vi her nyder
ukrænket og usforstyrret, vil I støde
dem fra jer [...]?*⁵⁷

Advarselsopråb til den holstenske befolkning i Berlingske Tidende den 11. januar 1864, der skulle demonstrere tyskernes loyale holdning til kongen og Danmark. Dette opråb blev alene trykt i Berlingske Tidende, men andre tryktes i Dagbladet og Fædrelandet. Den danske presse var således villig til at støtte tyskernes ønske om at offentliggøre deres politiske holdning. Foto: Det kongelige Bibliotek.

(Indsen ?)
Mahnruf

an
**die Bevölkerung des Herzogthumes
 Holstein!**

Holsteiner! In diesen Tagen der Prüfung, wo eine bewaffnete Bundesmacht die Regierungsgewalt in Eurem Lande ausübt und ein unberufen an Euer Land weder Rechte noch Ansprüche habender Prinz sich Euch anfrängen will, in diesen Tagen, wo man auf offener Straße Euch zum Treubruch und Aufruhr wider Euren legitimen Regenten zu verführen strebt, können wir frei und glücklich hier in der Residenz lebende Unterthanen deutscher Geburt nicht anders, als unaufgefordert, uneigennützig und nur unserer innigsten Ueberzeugung folgend ein Paar Mahnworte an Euch richten. Schenket diesen Worten eine ruhige Prüfung und ein williges Ohr!

Ihr seid und werdet unterdrückt, nicht von dem freisinnigen Dänemark, nein von Eurem Adel, der nicht etwa Eure Freiheit und Euer Wohlergehen, sondern unter dem Trugtitel: „Landesrechte“ nur seine im Laufe der Zeiten und Verhältnisse an sich gerafften „Standesrechte“ erhalten wissen, nur von Eurem Werke zehren will, und dem es deshalb vollkommen gleichgültig ist, wem Ihr, wem Euer Land angehört, wenn nur diese seine: „Standesrechte“ aufrecht erhalten werden!

Ihr werdet verführt von einem Schwärme gewissenloser Advocaten und feiler Literaten, die mit gleißnerischer Zunge Euch unter Gott weiß welchen Vorspiegelungen nur als Mittel gebrauchen und nachher, wenn Ihr Euch betrogen aber auch unglücklich seht, Euch vollen Hohnes und Spottes über Eure gutmüthige Leichtgläubigkeit kalt den Rücken kehren und Euch Eurem Schicksale überlassen werden!

Statsborgernes rettigheder, den frie forfatning og meningsfriheden blev betragtet som positive elementer. De absolutistiske holdninger blev således knyttet sammen med nye politiske idéer.

Til sidst mindedes om Danmarks og Holstens fælles historie. Den fredelige sameksistens, som kongerigets danske og tyske befolkning havde levet i i lang tid, betonedes, ligesom de fordele holstenerne havde haft i kraft af deres tilhørsforhold til den danske stat. Den, som vendte sig bort fra nationalismen, lovedes en strålende fremtid.

En skøn, herlig, på frihed og agtelse for jeres lands og jeres egne rettigheder grundet fremtid tilvinker jer, hvis I i disse prøvelsens dage holder fast ved ærlighed og troskab. Én, som bryder troskaben, har intet andet i vente end nutidens og eftertidens forbandelse og foragt og den dårlige samvittigheds kvaler.⁵⁸

I modsætning til den nationalistiske ideologi lovedes den lydige undersåt ikke ophøjelse gennem nationens forherligelse, men derimod personlig frihed og respekt for undersåtternes rettigheder.⁵⁹ Mens nationalismen indebærer en vision om et mere betydningsfuldt liv via nationens betydning, ja hellighed, bliver undersåtteren her alene lovet en tilbagevenden til status quo. Et opråb af denne karakter havde ikke samme følelsesladede virkning, som de nationalistiske argumenter kunne fremkalde, og havde derfor heller ikke altid samme succes.

Som fortalere for en modificeret national model udsatte underskriverne af opråbet sig for den trussel, nationalismen indebar: At blive betragtet som outsiders, som en gruppe, der havde stillet sig udenfor statsræsonen og dermed ikke længere blev betragtet som tilhørende nationen. Alligevel blev opråbet ikke offentliggjort ano-

nynt men som bidrag fra den tyske minoritet.

Først i slutningen af februar trådte atter nogle repræsentanter for mindretallet frem i offentligheden. I mellemtiden havde budskabet og fremgangsmåden ganske vist forandret sig. På et nyt møde af holstenerne og tyskere i København aflagdes beretning om tilslutningen til adressen og de indkomne bidrag. De, der skulle have glæde af de indsamlede penge, var også blevet andre. Det skulle nu være *Soldaterfamilier, hvis Forsørgere vare holstensk og lauenborgsk fødte og tjente i den danske Armees*.⁶⁰ Støtten for sagen håbede man at få fra alle sider. Man forventede, at også danskerne ville anerkende de lauenborgske og holstenske soldaters loyalitet.

[D]et er at haabe, at denne Sag maa vinde enhver her i Riget bosat Tydsks og Dansks Bifald, og finde almindelig Understøttelse fra alle Sider.⁶¹

Derfor anmodede man redaktionerne i provinsen om at optage beretningen også i deres aviser. Næste dag udkom opfordringen til at deltage i den nye pengeindsamling.⁶² Den var også affattet på dansk, fordi den henvendte sig til hele befolkningen i Danmark. Man forklarede, hvorfor man nu kun ville understøtte en bestemt gruppe af soldaterne.

I 'Dagbladet' af 13de Januar gjøres efter et Brev fra en Artilleri-Officer ved Dannevirke opmærksom paa, at, medens det nu for Kongerigets og Slesvigs Vedkommende var paalagt vedkommende Kommuner at understøtte de gifte Udkommanderedes Efterladte, kunde det naturligviis ikke ventes, at de holsteenske og lauenborgske Kommuner vilde understøtte de gifte Soldaters Familier, som fra disse to Landsdele tjene i den danske

*Armee, og at det ville være ubilligt, om der ikke gjordes Noget for dem, som under de nuværende Omstændigheder blive deres Ed og Fane troe.*⁶³

Følgen af den manglende understøttelse kunne blive, *at det nok kan gjøre disse Folk noget mismodige og svække Begeistringen.*⁶⁴ Derfor blev der anmodet om bidrag.

*[U]ndertegnende [...] Kommittee [tilslader] sig, at opfordre alle Medborgere, saavel dansk- som tydskfødte, til at tegne Bidrag til Opmuntring og Paaskjønnelse for de lauenborgske og holstenske Soldater, som ere blevne deres Konge og Fane troe, for at der kan tildeles deres Familier i Hjemmet en lignende Understøttelse som de øvrige danske Krigeres.*⁶⁵

Den 10. marts 1864 blev der – også på dansk – givet beretning om de indgåede bidrag,⁶⁶ dermed slutter alle målrettede politiske aktiviteter fra den tyske minoritet, som varede fra december 1863 til marts 1864.

Der var flere grunde til, at aktiviteterne endte. Krigen var brudt ud den 1. februar 1864, og en offentlig stillingtagen fra mindretallets side havde nu ikke længere nogen betydning. Situationen var blevet endnu mere kompliceret for gruppen af tyskere.

Verbale angreb på mindretallet var netop efter tilbageslaget fra Dannevirke den 5. februar 1864 blevet hyppigere. At annoncen fra samme dag, som opfordrede til at give penge til danske soldater, affattedes på dansk, skyldtes ikke kun, at man ville nå alle borgere i Danmark, men også, at forbeholdet mod det tyske sprog var blevet endnu stærkere efter krigsudbruddet. En offentlig fremtræden på tysk ville have virket som en provokation.

Mellemvejen – delintegrationen

Analysen af den tyske minoritets offentlige fremtræden har vist, at den havde en anden politisk holdning end de i årene 1863/64 mest politisk aktive i Danmark: De danske nationalister. Mindretallets repræsentanter stod for en konservativ, dynastisk holdning, som gennem den store deltagelse i møderne synes at have været accepteret i brede kredse af mindretallet. Det tyske mindretal kunne vanskeligt reagere anderledes, da kun en multinational stat ville sikre deres eksistens som etnisk minoritet. Kun i en sådan stat, som stadigvæk ville indeholde tyske områder, var en integration af minoriteten som etnisk gruppe garanteret. Så længe der stadigvæk var områder med tysk forvaltning, havde det tyske sprog en funktion i det danske samfund. En fuldstændig assimilering ville derimod kræve, at tysk sprog og kultur skulle opgives, og det ville gøre de tyske institutioner overflødige.

Men ved siden af den konservative tendens i opråbene, gør der sig også en helt anden tendens gældende: Mindretallet var i færd med gradvist at tilpasse sig den danske nationale identitet. Gruppen var tydeligt påvirket af integreringen af de nationale værdier, et centralt element i dannelsen af en national identitet. Næsten alle offentlige udtalelser fra den tyske minoritet taler om stolthed over de politiske forhold i Danmark. Forfatningen og grundloven fra 1848 var blandt den danske nations vigtigste værdier. Det politiske spørgsmål var altså på trods af de konservative tendenser et område, hvor den tyske minoritet og danske nationalister kunne mødes.

Den tyske minoritet prøvede at integrere sig ved at fremmane et nationalt fællesskab i krigens nødsituation, bl.a. gennem pengeindsamlingerne. Disse aktiviteter blev også anerkendt fra danske side. Det fremgår af, at aviser-

Opfordring.

Vor første Opfordring til Medborgere og Medborgerinder om at hjælpe os med at formindste Soldaternes Besværigheder og Savn, har ikke været forgjæves. Alle have med Beredvillighed skænket Penge, Varer og deres Hænders Arbejde. Vi Undertegnede stole paa, at hver dansk Mand og Kvinde med usvækket Deeltagelse vil vedblive sin gode Gjerning, og vi modtage derfor fremdeles med Glæde ethvert Bidrag og besørge det derhen, hvor det ventes med Længsel og modtages med Taknemlighed. Vi meddele tillige herred vor Tak til de efternævnte Skoler for den Hurlighed og Dnyttighed, hvormed de have nyet deres Arbejde.

Bestre Betalingskole,
 Østre Betalingskole.
 Frølen Zahles Institut.
 Baifenhuset.
 Kellers Døstommeinstitut.
 Søsterlige Velgjørenhedsskole.
 Petri Skole.

Frølen Schmidts Institut.
 Enkedronningens Asylskole.

Øhrr. Redaktører af Provindsaviserne bedes optage denne Opfordring.

Foreningen i Kjøbenhavn for Soldaternes Forsyning med uldne Sager, den 11te Februar 1864.

Christy Hornemann,
 Skindergade 26, Directrice.

Signe Lehmann,

Gøttersgade 14, 2den Sal, Directrice.

C. Glahn, **Elise Bredsdorff,**
 Ny Kalkbrænderi 24. Ny Kalkbrænderi 24.

Ingeborg Drewsen, født Collin,
 Rosenvangen.

Emmy Sage, **N. Hall,**
 Søibroplads 21. Frederiksberg Præstegaard.

A. Notwitt, **C. Conrad,**
 Vesterbrogade 87. Brogade 5.

Anne Lütken, **Gottfredine Paludan,**
 Hj. af Vestergade Blegdamsveien 54.
 og St. Larsbjørnstr. 1.

Hanne Wanscher, **A. Beck,**
 St. Kjøbmagergade 24. Norgesgade 33.

Emma Borgen,
 Store Kongensgade 59.

B. P. Borgen, Forretningsfører,
 St. Kongensgade 59.

Denne opfordring og tak indrykket i Dagbladet den 13. februar 1864 viser, at Skt. Petris tyske skole kunne stå som deltager i en sådan national aktivitet. Foto: Det kongelige Bibliotek.

ne – også Fædrelandet og Dagbladet – trykte opråbene, og det på tysk, og refererede fra møderne. De skaffede på den måde den tyske minoritet den nødvendige presseomtale. Også det

forhold, at Fædrelandet forsvarede de, der blev angrebet fra Tyskland, peger i samme retning.

At den tyske minoritet delvist tilpassede sig, fremgår også af, at medlemmer af gruppen deltog i fremstillingen af uldtøj for soldaterne. I en annonce i februar⁶⁷ berettedes om resultatet af det første opråb. Initiativtagerne takkede forskellige skoler, for den Hurtighed og Dygtighed, hvormed de have ydet deres Arbejde.⁶⁸ De underskrivende kvinder udtrykte det håb, at hver dansk Mand og Kvinde med usvækket Deeltagelse vil vedblive sin gode Gjerning.⁶⁹ En af skolerne var den tyske skole St. Petri. At der deltog en tysk skole, blev ikke nævnt. Men det er interessant at se, at det kunne lade sig gøre.

Som det var tilfældet med andre tyske institutioner undergik også St. Petri skolen en delvis tilpasning. Men den var netop delvis. Skolen opretholdt den tyske undervisning. Der skete ingen assimilering på det sproglige og kulturelle område, men til gengæld prøvede skolen at deltage i nationale tiltag, som kunne demonstrere dens loyalitet. At man fra den danske befolknings side kunne acceptere deltagelsen af en tysk skole viser, at ikke alle forbindelser mellem den tyske og danske befolkning i Danmark var afbrudt.

Endnu tydeligere blev minoritetens strategi den 5. juni 1864. Som hvert år skulle der fejres Grundlovsdag. Dagen var en blanding af folkefest og national helligdag.

5te Juni har været for os Alle en Haabets og Forjættelsens Fest, paa hvilken vi have feiret ikke blot Frihedens Grundlæggelse, men ogsaa den nationale Gjenfødelse, som knytter sig til Frederik den Syvendes første Regeringsaar.⁷⁰

Den 5. juni blev gjort til en *Festdag* for

den danske Frihed.⁷¹ I 1864 var stemningen trykket og ikke ligefrem stemt til fest. Dannevirke var blevet rømmet den 5. februar, Dybbøl var erobret af tyske tropper den 18. april. Siden den 12. maj havde der været våbenstilstand, som udløb allerede den 25. juni. Men netop i denne situation fik den nationale helligdag en stor betydning.

Vi trænge haardt til at samles med hinanden for ret levende at gennemtrænges af Oieblikkets afgjørende Betydning, for at befæste den Enighed, uden hvilken ethvert Folk strider forgjæves, for gjensidig at styrke Modet hos hinanden og i en fælles Begeistring hente Styrken til nye Anstrængelser og nye Kampe.⁷²

Dagen blev fejret på behørig vis. Alle gader i København var pyntet med flag, og dagen begyndte med gudstjeneste. Festen fandt sted i Fælledparken udenfor København. Der manglede hverken et *Musikkorps*, *spillende nationale Melodier*⁷³ eller flag fra kommuner og foreninger, som pyntede indgangen til festpladsen. Dannebrog prydede talerstolen, hvorfra de politiske taler blev holdt, efter at den kongelige familie havde taget imod publikums hyldest. Avisernes beretninger betonede, at borgere fra alle stænder deltog i festen. Det var i god overensstemmelse med idealet af en nation, hvor alle medlemmer har samme rettigheder uanset deres stilling i samfundet. Festen skulle levendegøre det ellers abstrakte nationale fællesskab.

Hver Enkelt i denne Forsamling er gennemtrængt af den samme Følelse: Kjærlighed til Kongen, til Fædrelandet og til Friheden.⁷⁴

Ved siden af andre arbejder- og studenterforeninger deltog også den tyske arbejderforening Concordia.⁷⁵ Ganske vist dementeredes Concordias delta-

gelse næste dag i avisen, men det er næppe sandsynligt, at en journalist af sig selv har opfundet foreningens deltagelse. At man genkendte foreningen skyldtes, at de havde deres flag med. Det er sikkert heller ikke tilfældigt, at netop denne forening, som spillede en rolle i konflikten om den tyske avis *Die Nessel*, mødte op. Concordias deltagelse ved en dansk national helligdag er endnu engang bevis for, at den tyske minoritet integrerede sig delvist i det danske nationale fællesskab. Stemningen på Grundlovsdagen kunne også accepteres af hovedparten af mindretallet. Kærligheden til kongen, til fædrelandet og friheden var også i minoritetens identitet centrale punkter. På den anden side fremgår det også, at den danske befolkning, som mødtes her for at opleve og bestyrke sine nationale værdier kunne acceptere deltagelsen af en tysk institution. Grundlovsdagen gjorde det muligt for det danske samfund og den tyske minoritet at opleve et nationalt fællesskab.

Den tyske minoritet havde nu på grund af det store pres udviklet en dansk identitet, som delvis også var national. På den måde prøvede de at sikre deres position i det danske samfund og modvirke den segregation, som radikale danske nationalister fordrede.

Der opstod ikke nogen tysk national identitet, men tyske institutioner viste alligevel solidaritet med de tyske krigsfanger, som kom til København. At der ikke opstod en tysk national identitet hænger for det første sammen med, at de tyske lande kun havde udviklet en fælles kulturel identitet. Den tyske national identitet udvikledes først efter, at landene blev samlet til ét Tyskland i 1870/71. Immigranterne havde derfor måske nok en bestemt holdning til det land, de stammede fra, men intet fælles forhold til alle de tyske lande.

Statuten

für die

Privat-Frankenkaſſe

der deutschen

Hutmacher und Haarschneider.

§ 1.

Der Zweck des Vereins iſt:
Die gegenseitige Unterstützung der Mitglieder in
Krankheitsfällen.

§ 2.

Zum Eintritt in den Verein iſt jeder unbeholtenener
Hutmacher und Haarschneider berechtigt.

§ 3. Auſſchluſſ.

Die Auſſchließung eines Mitgliedes erfolgt:
a. Wenn es ſechs Wochenbeiträge ſchuldet.

Konklusion

Den tyske minoritets engagerede 'PR-arbejde', som gennemførtes indtil tilbagetoget fra Dannevirke, viser, at mange tyskere i København fandt det vigtigt at vise deres politiske holdning. De ville vise, at den tyske minoritet i denne urolige tid præget af polemiske angreb mod dem var loyale over for kongen og helstaten. Denne stillingtagen blev mødt med bifald fra konservativ side, og derfor bliver der så ofte henvist til de loyale ytringer i *Berlingske Tidendes* beretningerne.

Mens de politiske angreb under krigens mest vendte sig mod den tyske

Der var fortsat tyskere i København også efter 1864, selv om det tyske miljø var blevet mindre. Der var også fortsat et ønske om i visse situationer at organisere sig i etnisk sammenhæng, som denne statut fra 1880 for en privat sygekasse viser. Man kunne stadig til dels trække sig tilbage i den etniske mikrokosmos.

Foto: Det kgl. Biblioteks småtrykssamling.

overklasse, kom også andre medlemmer af minoriteten i søgelyset, mens fredsforhandlingerne varede. Kritikken fik nu en polemisk karakter, der undertiden eskalerede og blev direkte fornærmende, når immigranterne f.eks. blev sammenlignet med trikiner. Man kunne have forestillet sig, at angrebene havde haft til følge, at alle tyske institutioner, forretninger o.lign. var blevet boykottet. Havde den danske befolkning fulgt appellerne, som ud fra en holdning baseret på den integrale nationalisme krævede alle forbindelser til tysk kultur og tysk sprog afbrudt, var minoritetens eksistens i København blevet umulig. Nogle ytrin-

ger var så fyldte med had, at de, hvis de var blevet accepteret af befolkningens flertal, måtte have ført til pogramagtige tilstande.

Det skete ikke. I alt fald har konflikter af denne art ikke kunnet opspores i de bearbejdede kilder. Nationalismen forblev i Danmark i den første fase; den var en revolutionær samlingsbevægelse. Den integrale nationalisme blev ikke den retningsgivende ideologi.

Krigen i 1864 indledte en femte integrationsfase for den tyske minoritet, hvor presset var blevet så stærkt, at mange forlod det etniske miljø. Assimilation blev kravet i denne fase, men der var dog ikke tale om tvang. Den tyske minoritet reagerede på det pres, som opstod p.g.a. krigen, idet de offentlig viste loyalitet og prøvede at integrere sig i den danske nationale identitet. På to områder kunne tyskerne og danske nationalister mødes. Det var i støtten til hæren og i stoltheden over de politiske forhold i Danmark. Den tyske minoritets strategi sørgede for, at gruppen ikke blev segregeret i det omfang, det blev fordret. Men den kunne ikke forhindre, at minoriteten mistede al indflydelse i staten efter helstatens sammenbrud.

Man kan i denne fase igen tale om en fredelig koeksistens. Danskerne accepterede, at der boede tyskere i Danmark, men interessen for minoriteten var nu kun ringe. Den, som valgte at forblive i det tyske etniske miljø, kunne gøre det, uden at det havde store fordele eller ulemper. Etnisk identitet blev igen til en privatsag og også til noget, som ikke var bestemmende i det daglige liv. Man var tysker, men det var noget, man var ved siden af. Det var ikke det centrale element i tilværelsen, men samtidig var det noget man ikke ville give afkald på.

Det var stadig muligt at leve som tysker i Danmark men på helt andre præmisser.

Litteratur:

- Peter Alter: *Nationalismus*, Frankfurt a. Main 1985.
- Claus Bjørn: Fra reaktion til grundlov. 1800-1850, *Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie* 10, 1990.
- Louis Bobé: *Die deutsche St. Petri Gemeinde zu Kopenhagen. Ihre Kirchen, Schulen und Stiftungen*, 1925
- Norbert Elias: *Studien über die Deutschen*, Frankfurt am Main 1989.
- Ole Feldbæk: Den lange fred, 1700-1800, *Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie* 9, 1990.
- Ole Feldbæk og Vibeke Winge: Tyskerfejden 1789-1790. Den første nationale konfrontation, *Dansk Identitetshistorie* 2, 1991, s. 9-109.
- Harald Ilsø: Danskerne og deres fædreland. Holdninger og opfattelser ca. 1550-1700, *Dansk Identitetshistorie* 1, 1991, s. 27-88.
- Orla Lehmann: *Det Tydske i Danmark*, 1865.
- S. Lichtenstaedter: *Das Auslands-Deutschum in Europa. Seine Kämpfe, seine Gefahren, seine Rettung*, München 1928.
- Carl Petersen m.fl., udg.: *Handwörterbuch des Grenz- und Auslandsdeutschums* 2, Breslau 1936, stikord 'Dänemark', s. 68-102.
- Edgar Stauff: *Die Turnsache des Auslandsdeutschums im Lichte einer großdeutschen Kulturgemeinschaft*, Dresden 1928.
- Jette Søllinge og Niels Thomsen: 1848-1917, *De danske aviser 1634-1989* 2, 1989.
- Vibeke Winge: Dansk og tysk i 1700-tallet, *Dansk Identitetshistorie* 1, 1991, s. 89-110.
- Vibeke Winge: Dansk og tysk 1790-1848, *Dansk identitetshistorie* 2, 1991, s. 110-149.
- Vibeke Winge: *Geschichte der deutschen Sprache in Dänemark*, Heidelberg 1992.
- H.-A. Winkler: Der Nationalismus und seine Funktionen, H.-A. Winkler: *Nationalismus*, Königstein/Taunus 1978, s. 5-46.

Noter:

- 1 De fleste arbejder om emnet siger f.eks. ikke, hvordan de definerer en 'tysker i Danmark'. Ofte finder der ingen differentiering sted mellem de forskellige grupper af 'tyskere'. Mange gange bliver navnet betragtet som afgørende, dvs. at enhver, som havde et tysk efternavn, blev betragtet som tysker. Bobé inddrager således hollandske indvandrere i sin undersøgelse, fordi de i en tid tilhørte Skt. Petri kirken i København. Det er klart, at sådanne meget summariske undersøgelser ikke kan accepteres i dag (Louis Bobé: *Die deutsche St. Petri Gemeinde zu*

- Kopenhagen. *Ihre Kirchen, Schulen und Stiftungen*, 1925).
- 2 »die außerhalb der Grenzen des gegenwärtigen Deutschen Reiches ansässig sind und sich durch Abstammung, Sprache und Sitte mit dem deutschen Volke eins fühlen. Dabei spielt die Staatsangehörigkeit keine Rolle« (Edgar Stafff: *Die Turnsache des Auslandsdeutschtums im Lichte einer großdeutschen Kulturgemeinschaft*, Dresden 1928, s. 5).
- 3 »Die deutschen 'Sprachinseln' sollten dazu verwendet werden, das deutsche 'Festland' zu vergrößern« (S. Lichtenstaedter: *Das Auslands-Deutschtum in Europa. Seine Kämpfe, seine Gefahren, seine Rettung*, München 1928, s. 7; fremh. i. o.).
- 4 »D.[änemark] ist das Land, das wie kein anderes von dt. Geist und dt. Volkskraft mitgestaltet u. sogar in den ersten Jahrhunderten der Neuzeit geistig, politisch u. in seinem Gesellschaftsaufbau überformt worden ist« (Carl Petersen m.fl., udg.: *Handwörterbuch des Grenz- und Auslandsdeutschtums* 2, stikord 'Dänemark', Breslau 1936, s. 79).
- 5 Orla Lehmann: *Det Tydske i Danmark*, 1865.
- 6 Peter Alter: *Nationalismus*, Frankfurt a. Main 1990, s. 33-39.
- 7 »Es wird in einem bestimmten geschichtlichen Moment ein Siedepunkt erreicht, an dem der Nationalismus in einen anderen Aggregatzustand übergeht. Das System der bisher geltenden Werte und Normen erhält einen anderen Charakter. Als 'moralisch' gilt schließlich nur noch, was der eigenen Nation und ihrer Macht dient, und dafür geschieht Unrecht, werden selbst Verbrechen in Kauf genommen« (Alter: *Nationalismus* (se note 6), s. 44).
- 8 Claus Bjørn: *Fra reaktion til grundlov. 1800-1850, Gyldendal og Politikens Danmarks historie* 10, s. 358. Ole Feldbæk: *Den lange fred, 1700-1800, Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie* 9, 1990, s. 22. Vibeke Winge: *Dansk og tysk 1790-1848, Dansk identitetshistorie* 2, 1991, s. 110.
- 9 Jette Søllinge og Niels Thomsen: *1848-1917, De danske aviser 1634-1989* 2, 1989. I de følgende noter er henvisninger til aviserne forkortet som følger: *Fædrelandet: F; Dagbladet: D; Berlingske Tidende Morgen/Aften: MTM/BTA*.
- 10 Vibeke Winge: *Dansk og tysk i 1700-tallet, Dansk identitetshistorie* 1, 1991, s. 90.
- 11 Vibeke Winge: *Geschichte der deutschen Sprache in Dänemark*, Heidelberg 1992, s. 88.
- 12 Harald Ilsøe: *Danskerne og deres fædreland. Holdninger og opfattelser ca. 1550-1700, Dansk identitetshistorie* 1, 1991.
- 13 Ole Feldbæk og Vibeke Winge: *Tyskerfejden 1789-1790. Den første nationale konfrontation, Dansk identitetshistorie* 2, 1991, s. 9-109.
- 14 F 27.11.63.
- 15 F 20.11.63.
- 16 Bl.a. F 14.3.64.
- 17 Det er vigtigt i krig at nedgøre fjenden, for at soldaterne overhovedet er villige til at sætte den borgerlige moralkodeks til side og myrde mennesker, en handling som normalt er strafbar. Den nationale moralkodeks fordrer derimod, at soldaten dræber fjenden (Norbert Elias: *Studien über die Deutschen*, Frankfurt am Main 1989, s. 208).
- 18 F 17.9.64.
- 19 D 21.5.64.
- 20 D 21.5.64.
- 21 F 15.8.64.
- 22 F 16.8.64; fremh. i. o.
- 23 D 21.1.64.
- 24 D 30.1.64.
- 25 F 13.6.64.
- 26 Elias: *Studien* (se note 17), s. 190.
- 27 F 13.6.64.
- 28 F 14.6.64.
- 29 F 14.6.64.
- 30 'Tysk' og 'fremmed' eller 'uforstæeligt' blev i det 19. århundrede benyttet synonymt. Winge: *Dansk* (se note 8), s. 140-142.
- 31 D 7.10.64.
- 32 D 7.10.64. fremh. i. o.
- 33 D 7.10.64.
- 34 D 7.10.64.
- 35 D 5.12.63.
- 36 D 5.12.63.
- 37 D 5.12.63.
- 38 D 5.12.63.
- 39 D 5.12.63.
- 40 D 8.12.63.
- 41 »Aufruf an die in Dänemark eingebürgerten und ansässigen Deutschen! Kaum ist ein Jahrzehend verflossen, seitdem ein Theil des dänischen Staates, namentlich das südliche und nördliche Jütland der Schauplatz von Kriegsereignissen wurde, welche die betreffenden Landestheile verheerten und den heimischen Boden mit dem Blute derer tränkte, die sich begeistert für die Freiheit und Selbständigkeit ihres Vaterlandes opferten. Wiederum scheint die Wiederholung jener traurigen Ereignisse in Aussicht zu stehen und tausende unserer dänischen Mitbürger haben, dem Ruf der Pflicht und Ehre folgend, bereits den häuslichen Heerd verlassen, um ihr Vaterland in der Stunde der Noth zu stützen« (F 28.12.63).
- 42 »Sind wird nun auch der **Pflicht** überhoben, unser Adoptiv-Vaterland, dessen Interessen die unsrigen sind, mit den Waffen in der Hand zu vertheidigen, so haben wir

- doch den aufrichtigen Willen auch das unsrige für das Land zu thun, welches uns mit freundlicher Gastfreiheit aufgenommen und wo wir der constitutionellen Freiheiten im reichsten Maasse theilhaftig sind« (F 28.12.63; fremh. i.o.).
- 43 Det er et resultat fra dissertationens statistiske undersøgelser på grundlag af folketællingen i 1845. Se nærmere i afhandlingene, som forventes publiceret i 1998.
- 44 »Ich erniedrige mich hiermit heute zum Jahreschluss Sie und die ganze auf beigeschlossenen Blättchen verzeichnete Sippschaft deren Namen von jedem Deutschen nur mit Verachtung genannt wird: Die allererbärmlichsten Lumpen und Schufte zu heissen. Sie gehören zu jenen erbärmlichen Menschen, die wegen dem täglichen Brote, dass sie essen, ihr größtes Gut die Nationalität und Ehre verleugnen oder gar vergessen. Geschrieben im Namen von 38 versammelten deutschen Handwerkern« (F 1.2.64).
- 45 F 1.2.64.
- 46 F 1.2.64.
- 47 »Die hier frei und glücklich lebenden Holsteiner, welche, angesichts der gegenwärtigen traurigen Ereignisse in Holstein, Neigung fühlen möchten, sich durch Unterschrift an einem **'Ermahnungsruf, als Neujahrsgruß an das wirkliche Volk im Herzogthum Holstein'** zu betheiligen, wodurch es möglicherweise noch gelingen könnte, die armen irregeleitet werdenden Landsleute von dem unseligen Schritt, den sie durch gewissenlose Aufreizung leidenschaftlich zu begehen leider auf der Bahn sind, abzuhalten und selbigen die ihrem rechtmäßigen, allergnädigsten Könige und Herrn Christian IX. schuldige Treue anzurathen, werden hiedurch freundlich eingeladen« (D 31. 12.63; fremh. i. o.).
- 48 »An die Deutschen in Kopenhagen« (BTM 4.1.64).
- 49 »Indem wir in dieser Veranlassung die nachfolgende Aufforderung erlassen, geben wir uns vertrauensvoll der Hoffnung hin, daß, wenn es gilt Gutes zu erstreben, Alle unser Vorhaben willkommen heißen und sich mit warmen Interesse daran betheiligen werden« (BTM 4.1.64; fremh. i. o.).
- 50 BTA 5.1.64.
- 51 BTA 5.1.64.
- 52 BTA 5.1.64.
- 53 BTA 5.1.64.
- 54 »[W]ir hier frei und glücklich in der Residenz lebende Unthertanen deutscher Geburt [können] nicht anders, als **unaufgefordert, uneigennützig und nur unserer innigsten Überzeugung folgend** ein paar Mahnworte an Euch richten« (BTA 11.1.64; fremh. i. o.).
- 55 »Ihr seid und werdet unterdrückt, nicht von dem freisinnigen Dänemark, nein von Eurem Adel« (BTA 11.1.64).
- 56 »gewissenlosen Advokaten« og »feilen Literaten«.
- 57 »Seht doch hin auf Deutschland, wo findet Ihr dort Selbständigkeit des Staatsbürgers und Achtung seiner Rechte in dem Grade vertreten, wie hier bei uns im freisinnigen, glücklichen Dänemark! [...] Dänemark bietet Euch dieselbe freie Verfassung, dasselbe freie Wort so der Presse wie des Mundes, mit allen den Segnungen, wie wir sie hier ungekränkt und ungestört genießen, wollt Ihr sie von Euch stoßen [...]?« (BTA 11.1.64).
- 58 »Eine schöne, herrliche, auf Freiheit und Achtung für die Rechte Eures Lands und Eurer Person gestützte Zukunft winkt Euch, wenn Ihr in diesen Tagen der Prüfung festhaltet an Ehrlichkeit und Treue. Ein Treubruchiger hat nichts zu erwarten, als Fluch und Verachtung der Mit- und Nachwelt und die Qualen eines bösen Gewissens« (BTA 11.1.64).
- 59 H.-A. Winkler: Der Nationalismus und seine Funktionen, H.-A. Winkler: *Nationalismus*, Königstein/Taunus 1978, s. 28.
- 60 D 4.2.64.
- 61 D 4.2.64.
- 62 D 5.2.64.
- 63 D 5.2.64.
- 64 D 5.2.64.
- 65 D 5.2.64.
- 66 BTM 10.3.64.
- 67 D 13.2.64.
- 68 D 13.2.64.
- 69 D 13.2.64.
- 70 D 5.6.64.
- 71 D 5.6.64.
- 72 D 5.6.64.
- 73 D 7.6.64.
- 74 D 7.6.64.
- 75 BTA 6.6.64.

Om tolkningen af de tidlige skandinaviske vækkelser

Sidsel Eriksen¹

Fortid og Nutid maj 1997, s. 50-59

Anmeldelse af Hanne Sanders: *Bondevækkelse og sekularisering. En protestantisk folkelig kultur i Danmark og Sverige 1820-1850*. Studier i Stads- og Kommunehistoria 12, 1995. Distribueres i Danmark af Museum Tusulanum. 392 s. 198 kr. Doktorafhandling, forsvaret ved Stockholms Universitet.

Forventningerne er store til Hanne Sanders i omfang imponerende komparative afhandling om *Bondevækkelse og sekularisering* i Danmark og Sverige. Afhandlingen er en udvidelse af Hanne Sanders speciale fra 1987 om vækkelserne på Langeland: *Den gude-lige vækkelse på Langeland 1837-39. En vurdering af dens samspil med lokalsamfundet*.

Specialet bygger på undersøgelserne i Anders Pontoppidan Thyssens *Vækkelse og kirkelige retninger*, men selv om kildematerialet er det samme, er det blevet til en detaljeret gennemgang af den langlandske vækkelses udbredelse. Hanne Sanders viser, hvordan en lokal vækkelse, hvor bønderne selv læste og tolkede skriften, i løbet af ganske kort tid spredtes indtil i alt et par hundrede blev vakt.

Med et sådant studie i baghånden var det oplagt at kombinere specialet med tilsvarende svenske undersøgelser, da Hanne Sanders fik mulighed for dette. Arbejdet fortsatte i 1988 ved Stockholms universitet i et projekt knyttet til derværende professor Christer Winberg og dennes tese om et vækkelsestomt Østsvrige og et vækkelsesrigt Vestsvrige.² Muligheden viste sig også materialemæssigt (og indholdsmæssigt) for en tilsvarende lo-

kalt forankret undersøgelse af de tidlige vækkelser i Skara stift (vest), og dermed for en sammenligning af vækkelsernes karakter på mikroniveau – en tiltalende forskningsstrategi. Afhandlingens tese blev, at de svenske og de danske vækkelser var een protestantisk *enhedsvækkelse*.

Arbejdet er meget interessant for anmelderen, der også har arbejdet komparativt med de svenske og danske vækkelser, men alligevel er nået frem til det stik modsatte resultat, nemlig at der var en interessant *forskel* på de svenske og de danske vækkelsesmønstre allerede i 1800-tallets første halvdel. Mens de danske vækkelser prægedes i afgjort luthersk retning, fik et anglo-amerikansk vækkelsesmønster karakteriseret ved en systematisk og levnedsorienteret vækkelsesteologi et kraftigt fodfæste i Sverige. Denne *forskel* i vækkelsesmønsteret er anvendt som forklaring på *forskellen* mellem det senere svenske kirkeliv med mange frikirkesamfund og det danske kirkeliv, der udviklede een dominerende folkekirke. Og *denne forskel* fik utvivlsomt videre konsekvenser for udviklingen af det svenske og det danske samfundsliv i retningen af hhv. en asketisk protestantisme og en liberal protestantisme. Pointen var

altså, at der *ikke* var tale om en enhedsvækkelse.³

Jeg vil forklare det forskellige resultat ud fra især metodiske divergenser i 'komparativ metode', i 'definitioner' og i 'afgrænsninger'. Siden vil jeg vise, at kritikken snarere er med til at styrke Hanne Sanders argumentation omkring bondevækkelse og sekularisering end til at svække den.

Komparation

Umiddelbart skyldes forskellen i konklusionerne tilsyneladende valget af komparativ metode. Komparation kan nemlig foregå på to måder: *Lighedsmetoden*, hvor pointen er, at man bestræber sig på at indkredse ligheder i fænomenet (vækkelsen) for at kunne isolere forskelle i systemet (samfundet), eller det modsatte: *Forskelsmetoden*, hvor man indkredser lighederne i systemet (samfundet) men lader flest mulig relevante variabler ved fænomenet (vækkelsen) variere usystematisk.⁴

Anmelderen har valgt forskelsmetoden ved at undersøge forskelle i vækkelser i to forholdsvis ens samfund. Meget tyder på at Hanne Sanders ved at betragte de dansk/svenske vækkelser som *en enhedsvækkelse*, har anvendt lighedsmetoden. Hun slutter sig i alt fald side 24 til den tyske kirkehistoriker Erich Beyreuthers tanke om, at vækkelser i det protestantiske område kan ses som ét fælles fænomen.⁵

Hanne Sanders er ret bevidst om det nye og anderledes i sit undersøgelsesoplæg: *Jeg tager hermed det første og dermed ganske vigtige skridt til at overskride en begrænset national forståelse af en tilsyneladende mere almen foreteelse. Jeg vil med dette udfordre en i historiefagct dyb tiltro til, at den moderne nation er den naturlige referenceramme for al forskning. Det er ganske unormalt at lade undersøgel-*

*sesområder fra flere lande repræsentere noget ikke nationalt. Overationale, empirisk komparative undersøgelser er således sjældne. Jeg vil ikke desto mindre i denne afhandling gennemføre en sådan undersøgelse af den tidlige vækkelse ikke som et dansk eller svensk fænomen, men som et dansk-svensk, eventuelt protestantisk fænomen typisk for første halvdel af 1800-tallet. Vækkelserne i Skara og på Langeland skal således ikke sammenlignes med henblik på at finde og forklare forskelle, men – helt i overensstemmelse med lighedsmetoden – bruges til at belyse nationale forskelle mellem Danmark og Sverige. Hanne Sanders skriver f.eks. side 93, at: *Valget af Langeland og Skara stift som vækkelsesområder har endnu en klar fordel. Jeg kan nu tillige fokusere på, hvilken betydning nationale forskelle havde for vækkelsen. Jeg kan altså overskride den nationale begrænsning, som findes i moderne vækkelsesforskning.* Og side 33 præciseres det, at undersøgelsen skal munde ud i en *sammenligning mellem et dansk og et svensk officielt verdensbillede.**

Alligevel er det ikke de nationale forskelle, der er i fokus i undersøgelsen, men vækkelsen selv. Pointen i den komparative tilgangsvinkel forsvinder dermed. Og vækkelsen i Sverige og Danmark opfattes som så ens, at de kan analyseres – og forklares – i et hug, som det eksempelvis formuleres side 28: *Generelt set er det ikke min ambition at finde én forklaring på vækkelsen, men snarere i de tre overordnede udviklinger [økonomiske, politiske og kulturelle] at trække forhold frem, som gav gode forudsætninger eller skabte et godt vækkelsesmiljø.* Dermed forklarer Hanne Sanders ikke de nationale forskelle. Når der hverken fokuseres på forskelle i vækkelserne mellem de to lande (*forskelsmetoden*) eller på de nationale særtræk i forholdet til ellers ens vækkelser (*lighedsmetoden*),

er det svært at finde ud af, hvori Hanne Sanders komparative vækkelsesstudie egentlig består. Metoden svarer til, at man vælger to ens fænomener og bagefter viser, at de er ens.

Hvis Hanne Sanders derimod vil betragte vækkelsen og de samfundsmæssige forudsætninger som ét fænomen i to lande efter lighedsmetoden, kræver det faktisk forudgående overvejelser over, hvorvidt Hanne Sanders udvalgte dansk/svenske undersøgelsesfelter er egnede som udgangspunkt for en så stor generalisering? Skal påstanden om enhedskulturen ikke være grebet ud af luften, stiller det særlige krav til indplaceringen af de udvalgte vækkelsesområder i de to landes generelle vækkelsesbillede. (Den repræsentative vækkelse kan vi aldrig finde, men vi skal vide, hvad vi sammenligner). I modsat fald må vi nøjes med to interessante studier af vækkelserne på Langeland og i Skara stift. To studier, der kan bidrage til belysningen af vækkelsernes mangfoldighed. Tilbage til det senere.

Definition

Trods tesen om enhedsvækkelsen skriver Hanne Sanders: *at vækkelser tilsyneladende var meget forskellige i Danmark og Sverige i begyndelsen af 1800 tallet ... På trods af dette er udgangspunktet for mine undersøgelser, at de i grunden var samme fænomen.* Dette må forudsætte nye og avancerede forklaringer, hvilket dog for Hanne Sanders blot er et spørgsmål om definitioner. Hanne Sanders definition på vækkelse er da også ny og overraskende. Hun fokuserer nemlig ikke på »indholdsmæssige bestemmelser« i sin vækkelsesdefinition. Begrundelsen for denne afvisning af en indholdsmæssig vækkelsesdefinition er med Hanne Sanders egne ord side 22, at *teologer kunne lede efter mennesker, hvis reli-*

*giøse syn var præget af en omvendelsesteologi, f.eks. pietismen eller herrnhutismen. Samfundsvidenskabelige forskere ville bestemme om et fænomen var vækkelse ud fra, om det levede op til en række opstillede kriterier for organisationsform og/eller ideologi. Jeg vil i modsætning til dette lade den historiske analyse bestemme det karakteristiske ved vækkelserne.*⁶ Og dette synspunkt ender i følgende definition: *For mig er vækkelse handlinger overfor religiøse forhold, som skaber modstand i det omgivende samfund.* De vækkelser, der interesserer Hanne Sanders, er tilsyneladende kun sådanne, som har konflikter med det omgivende samfund: *Vækkelserne er interessante for historikere, fordi de er samfundsmæssige konflikter. Hovedproblemet i en historisk undersøgelse bør være at undersøge, hvad i vækkelsens form og indhold, som skabte konflikt og hvorfor.*

Umiddelbart må man komme med den indvending, at konfliktdefinitionen uden indholdsbestemmelse ikke nødvendigvis klargør, om vækkelserne var samme fænomen eller blot om de var samme svar på det fænomen: at 'nogen' var i konflikt med 'noget' i samfundet, ikke nødvendigvis hvad dette 'noget' var. De lokale vækkelseslederes varierende idegrundlag er således ikke genstand for en nærmere undersøgelse. Definitionen har også den åbenlyse svaghed, at man kun får fat i vækkelsesfænomener, der afføder konflikt. Anmelderen kan således fint forestille sig en vækkelsesaktivitet, der af forskellige grunde, måske oftest når præsten selv er 'vakt' og derfor selv deltager i vækkelsens virke og udbredelse, ikke afføder konflikter med øvrigheden.

Hanne Sanders præciserer videre, bl.a. side 91, at da hun ikke interesserer sig for de teologiske forskelle mellem de forskellige vækkelser, interesserer hun sig i stedet for vækkelsesty-

per: *Man kan således operere med tre vækkelsestyper, som er udviklinger af samme konflikt, men som samtidig skiller sig kvalitativt fra hinanden. Det drejer sig om den præsteledte vækkelse, konventikelvækkelsen og den sakramentforvaltende konventikelvækkelse.* Ud fra denne struktur kan man ifølge Hanne Sanders også skabe ny mening i vækkelsens geografi... side 91: *Mindst konflikt finder man i Vestsverige med dets præsteledte vækkelse. Konflikten stiger hos de konventikelvakte på de danske øer og i enkelte dele af Jylland, og den får sin fulde styrke hos de vakte i Norland (Sverige).* Hvori den nye mening består, er helt uklart for anmelderen. Og hvorfor udelader Hanne Sanders helt det teologiske? Konflikter i forhold til øvrigheden udsprang faktisk ofte af teologiske uoverensstemmelser. Grunden til den »manglende konflikt« i Vestsverige kunne være, at netop dér, stod den schartananske, lutherske vækkelse stærkt, og den behøvede ikke at bryde med kirken af teologiske grunde. Konsekvensen bliver, at der mangler en vigtig dimension i tolkningen af de regionale (og derfor også nationale) forskelle i konflikternes karakter. Den sakramentforvaltende vækkelse behandles slet ikke.

Definitionen ville have været interessant, hvis afhandlingens hovedansvarlige havde været komparativt: at studere de nationale forskelle i samfundets tackling af konflikten med vækkelserne efter *ligheds*metoden, men da det ikke er tilfældet, viser det sig også, at Hanne Sanders ikke rent praktisk kan gennemføre sit vækkelsesstudie uden om den almindelige vækkelsesopfattelse, hvor lægmands personlige omvendelse og vækkelsesaktivitetens organisationsform spillede en stor rolle.

Afgrænsninger

Som et argument for at vælge Langeland som et dansk vækkelseseksempel argumenterer Hanne Sanders side 63 for, at vækkelsen i Danmark var ret homogen. *Den bestod i hovedsagen af, hvad man plejer at kalde Gudelige Forsamlinger.* Hun hævder dertil – fejlagtigt – side 65, at normalt understreger man ikke regionale forskelle i beskrivelsen af de danske vækkelser, og at Anders Pontoppidan Thyssens vækkelsesværk giver *et svært overskueligt billede af den tidlige vækkelse i Danmark.* Hanne Sanders vil side 63 *råde bod herpå*, og foreslår derfor side 66 et regionalt fordelingsmønster med *store vækkelsestomme områder i Jylland og vækkelsestætte øer.* Og i forlængelse heraf, at *denne iagttagelse bør i samme grad som et eventuelt vækkelsestomt Østsverige inddrages i mine senere overvejelser om hvilken grobund som var bedst for vækkelse i Norden i første halvdel af 1800-tallet.* Hvad 'grobund' refererer til, skal ikke kunne siges. Hanne Sanders refererer andet steds side 28 meget rigtigt til, at der næppe kan findes enkle materielle forklaringer på vækkelsernes frembrud.

Helt vækkelsestomt var Jylland vel heller ikke. Hanne Sanders nævner faktisk selv hernhutterne, de stærke jyder og hele vækkelsen i Nordjylland og baptisterne, der i en dansk sammenhæng repræsenterede en anglo-amerikansk vækkelseskristendom, men disse grupperinger tillægges ikke større interesse. Sammenligningen med Vestsverige bruges dog heller ikke til noget. Overblikket mangler. Det bliver derfor snarere lidt pinligt, at Hanne Sanders ikke har brugt Anders Pontoppidan Thyssens vækkelsesværk noget mere. Det gælder ikke blot den systematiske gennemgang, men også det opsummerende afsnit i bind syv. Tværtimod reducerer hun værkets betydning side 96 med bemærkningerne om, at *værket*

har ingen ambition om at præsentere et samlet syn på vækkelsen, at problematisere den eller sætte den i en større sammenhæng. Der findes således [ifølge Hanne Sanders] al grund til at tage vækkelsesværket på ordet og bygge en større analyse på resultaterne af dets store grundarbejde. Allerede på side 99 indsnævres dette dog som nævnt til Langeland 1837-1839 (og Skara 1824-1843).

Helt uden viden om eksempelvis baptisternes betydning for de danske vækkelser, er Hanne Sanders dog ikke. Hele to næsten identiske steder i bogen side 65 og igen side 92, note 102, anfører Hanne Sanders således, at *konventikelvækkelsen i 1840'erne udviklede sig i såvel en mere som mindre aggressiv retning, som det ville have været interessant at inddrage i denne undersøgelse.*⁷ Men da både baptismen og de præsteledte, kirkelige retninger med en let kronologisk tilpasning ifølge Hanne Sanders imidlertid i høj grad er det sene 1800-tals bevægelser, mens den agrare konventikelvækkelse var et fænomen knyttet til netop første halvdel af 1800-tallet, har hun valgt udelukkende at rette sin opmærksomhed mod de mange konventikler i Danmark. Hertil regnes baptisterne tilsyneladende ikke, skønt de efter Hanne Sanders konfliktbaserede vækkelsesdefinition netop burde have været inkluderet. 1840'ernes danske baptistforfølgelser har tilsyneladende undgået Hanne Sanders opmærksomhed. Herom bl.a. i Anders Pontoppidan Thyssens vækkelsesværk. For den anglo-amerikansk inspirerede vækkelses (baptismen) vedkommende slutter Hanne Sanders således belejligt sin undersøgelse i 1840 (1839) lige inden endog den langlandske vækkelse selv kortvarigt begynder at flirte med baptismen. Hanne Sanders får derved ikke fat i de brud, der skete i de danske vækkelser i den sidste tredjedel af undersøgelsesperioden: 1820-1850.

I Danmark er det efter anmelderens mening problematisk at skære disse nye vækkelsestyper helt fra. De introducerede noget nyt i et gammelt samfund, og deres manglende egentlige gennembrud giver en del information om karakteren af den nationale kontekst, de opstod i. Men endnu mere problematisk bliver det, når det nye og anderledes også skæres fra i Sverige, hvor den anglo-amerikansk inspirerede kristendom var langt mere udtalt allerede i 1800-tallets første halvdel. Her kulminerede foreløbig i 1840'erne baptismen og metodismen sammen med flere anglo-amerikansk inspirerede halvreligiøse selskaber. De fungerede efterhånden som omdrejningspunkt for myndighedernes (præsternes) konflikter med vækkelserne.⁸ Hanne Sanders har altså her undladt at tage stilling til den anglo-amerikansk inspirerede konventikkelagtige vækkelsesvirksomhed. Hun skriver lige ud side 70f., at hun bevidst har *undladt at inddrage en type organisationer, som ofte findes i de tidlige beskrivelser af vækkelserne i Sverige. Det drejer sig om 'bibelsällskap', 'missionssällskap', 'missionsföreningar' og 'nykterhetsföreningar' og traktatsällskap.* De omtalte selskaber havde netop deres virkefelt i afhandlingens periode. Svenska Missions-sällskapet blev således stiftet i 1835, og særlig Svenska Nykterhetssällskapet udbredtes lynhurtigt efter stiftelsen i 1837.

Argumentationen for denne håndfaste afgrænsning bygger på en misforstået inddragelse af begrebet »folk-rörelse«. Hanne Sanders skriver side 70f. at *formålet med denne afhandling er at lede efter en anden vækkelse end de senere så udbredte 'folkrörelser'. At dette [stadig ifølge Hanne Sanders] i denne sammenhæng er motiveret, viser sig ved, at disse selskaber og foreninger næppe kan kaldes vækkelser i min forståelse af ordet. De var dominerede af præster og højere samfundslag og fik*

ikke tilslutning fra større grupper af befolkningen... Desuden gav de sjældent anledning til samfundsmæssige konflikter. De kan snarere ses som et udtryk for en ny kirkelig organisering uden vækkelsens konfliktskabende og folkemobiliserende træk. At inddrage disse foreninger i undersøgelsen udelukkende fordi de stod for en vigtig teologisk strømning i tiden, nyevangelismen, er heller ikke meningsfuld i en afhandling, som hverken har en teologisk problemstilling eller arbejder med teologiske begreber.⁹

'Folkrörelses'-begrebet¹⁰ er almindeligvis ikke specielt knyttet til de nævnte selskabers virksomhed. Den svenske historiker Torkel Jansson reserverer begrebet til de senere massebevægelser efter 1870, og adskiller det dermed fra selskaberne, 'associationerne', der ifølge Torkel Jansson blot var agenter for præster og de højere samfundslag.¹¹ Dog kan man næppe afvise, at selskabernes virke vandt betydelig opslutning 'fra neden', og at de i højere grad end hidtil antaget var støttet af lægmænd, og dermed netop qua deres håndfaste kristendom med krav om personlig forbedring blev formidlere af en anglo-amerikansk vækkelsesopposition til den lutherske kirke, og at selskaberne netop herved kom til at udgøre en væsentlig forløber for de senere 'folkrörelser'. Intet tyder på, at almuen var fraværende: *Den hugneligaste af alla företeelser är likwäl den, att allmogen i Småland sjelf stiftat nykterhetsföreningar på flera ställen; att han begärt förbud emot rusgifwande dryckers försjäljning på marknader; och att krogrörelsen blifwit nedlagd på gästgifwaregårdar både der och i Helsingland.*¹²

Det har kunnet vises, at et anglo-amerikansk handlingsorienteret kristendomssyn fik fodfæste i Sverige, ved at disse traktat-, bibel-, missions- og afholdsselskaber organiserede missionærer og bogspreddning og dermed

blev en faktor i den enkeltes personlige tilegnelse af kristendommen i en tid, hvor konventikkelplakaten generelt forbød lægmænd at afholde religiøse forsamlinger. Det er formentlig ikke mindst disse selskabers virksomhed, der blev samlingspunkt for en art religiøs vækkelsesaktivitet i tiden før 1856, hvor konventikkelplakaten forhindrede åbenlys afholdelse af konventikler.

Et par – af mange – eksempler på denne vækkelsesagtige virksomhed omkring Svenska Nykterhetssällskapet er f.eks. Borås og Torpa afholdsforening i Westergötland, hvorfra det berettedes at *Herrens heliga Ord och Liffens Evangelium är den grund, hwar på wi bygga vår werksamhet, fästas härigenom äfwen uppmärksamheten på den inre missionen, och blifwa dereföre sanningar, som föredragas i Nykterhetssaken, som är hufwudändamålet för våra sammenkomstar; derjemte ett medel, art fästa åhörarnas uppmärksamhet uppa det kärleken i Jesu Christo bjuder oss, at werka för våra ulyckliga brödar i hednalanden, genom det att wi wid hwarje sammanträde äwen föredraga något lämpligt äne i missionssaken.*¹³

Hanne Sanders negligering af denne handlingsorienterede vækkelsesvirksomhed i Sverige er helt uargumenteret. Kun et enkelt sted i Østsvrige finder Hanne Sanders det relevant (side 79) at inddrage afholds- og missionsforeninger, men forklaringen herpå er kryptisk: *Årsagen til på dette punkt at bryde med et tidligere udtalt princip er dels Niels Rodéns omtale af en stor interesse for missions- og afholdsarbejde i Linköpings stift, dels en viden om, at netop denne type af religiøs organisering voksede sig stor i det østsvenske [læs: iøvrigt vækkelsestomme] område i perioden efter 1850.*

I en note side 71 er ganske vist tilføjet, at der er stadig et stort behov for at undersøge lokale afholds- og mis-

sionsforeninger for at se om visse af dem fungerede som vækkelse. Dette problem har jeg dog valgt bort. Ja, men Hanne Sanders vælger alt det bort, som afviger fra billedet af den rene protestantiske enhedskultur, som hun vil skabe. (Her forstås vækkelse i øvrigt ikke ud fra konfliktperspektivet, men tilsyneladende ud fra deres indhold. Ud fra konfliktperspektivet burde omgåelsen med religionen i traktat-, missions- og afholdsselskabernes kølvand absolut have gjort dem værdige til at blive repræsenteret i undersøgelsen.)

Det svenske eksempel – Skara stift – Hanne Sanders har valgt for sin enhedskultur, er muligvis tilfældigt valgt således, at det mest muligt ligner det tilsvarende danske vækkelsesmønster. Men også her kunne det have været interessant, hvis Hanne Sanders ud fra et mikrohistoriske studie havde diskuteret, hvorfor det svenske samfund ikke var så afvisende over for disse missions, afholds- eller traktatselskaber. Det kunne f.eks. have været interessant med en stillingtagen til ovennævnte Torkel Janssons tese om, at selskaberne var så accepterede i Sverige, at de kom til at fungere som statens forlængede arm: *For säkerhets skull* skriver Torkel Jansson, kobles den organiserede afholdsbevægelse til en religiøs vækkelse, og han konkluderer, at *från högste håll* var tanken, at *Bibel-, nykterhets- och missionssaken i Sverige – såsom fallet var i England och Amerika – bli en Trias Harmonica*.¹⁴

Jeg vil således påstå, at anderledes udvalgt er det mikrohistoriske materiale formentlig velegnet til at komparere forskellen mellem svensk og dansk. Netop den mikrohistoriske studies mulighed for at kontekstualisere, dvs. kortlægge, vækkelsen/konflikten i det konkrete rum giver mulighed for at opfange, hvornår konflikter afsætter pejlemærker, og dermed hvornår for-

skellige samfund markerer grænserne for handling. Det er unægtelig interessant, hvorfor den langlandske bap-tisme ikke blev til mere i 1840. Men da har Hanne Sanders belejligt afsluttet sin undersøgelse. Ideen om at sammenligne vækkelsen på Langeland med de svenske vækkelser har formentlig været mere praktisk for Hanne Sanders end logisk for projektet.

Argumentet for enhedskulturen virker ikke overbevisende. Spørgsmålet er nok også, om tesen om een protestantisk vækkelse ikke er et så alment problem, at den forvirrer mere end den forklarer. Der kan ikke være tvivl om at vækkelser opstod på samme tid i den nordvesteuropæiske verden, men netop af den grund, er det ikke ligegyldigt, hvor de førte folk hen.

Konklusionen side 198 om vækkelsesernes sociale forankring vækker også til eftertanke: *Den mest udbredte holdning i nyere forskning om vækkelsens sociale profil er [ifølge Hanne Sanders], at den i både Danmark og Sverige var underklassens eller de unges bevægelse. I Sverige har man i højere grad end i dansk forskning set dette som en konsekvens af en konflikt i almuen. I international kvindeforskning har man set vækkelsen som kvindernes bevægelse mod mændene, altså en anden socialt set underlagt gruppes aktivitet. Mine resultater underbygger ikke denne forståelse.* Det gør den internationale kvindeforskning efter anmelderens mening heller ikke. De religiøse bevægelser inddrog som oftest både mænd og kvinder, og der kan ikke være tvivl om, at de sidste dermed for første gang blev inddraget i et halvoffentligt miljø, og at de dermed fik argumenter for og mod til at artikulere forventninger til livet – og mændene.

Hvorfor vækkelserne på Langeland og i Skara stift afviger fra det billede Hanne Sanders har tegnet af tidligere forskning, forklares ikke. Er forklaringsmon, at de af Hanne Sanders ud-

valgte vækkelser er for atypiske i forhold til det brede og varierede vækkelsesbillede, der tidligere er tegnet i litteraturen? I så fald er det interessant, og bør forklares. Eller er Hanne Sanders litteraturudvalg skævt, således at den tidligere forskning faktisk er mere nuanceret – og differentieret end her nævnt? Eller er den tidligere forskning virkelig så unuanceret og uargumenteret? En unuanceret præsentation af *forskningssituationen* gør det unægtelig noget lettere at markere sig i forhold hertil.

Det anderledes og nye kan også være afhængig af det kildemateriale, der vælges. Man kan argumentere for, at når man som Hanne Sanders bygger på konfliktmateriale fremtræder husstanden og *husherren* stærkere.¹⁵ Bygger man på oplysninger om agitatorer og prædikanter, fremtræder de unge og de rodløse stærkere. Helt klart fremgår det af Peter Aronssons bog om vækkelsen i Småland, hvor 'roparne' var *kvinder* i bevægelsen, der gjorde sig højlydt bemærket.¹⁶ Bygger studiet på bevægelsernes selvforståelse, eller offentlighedens billede, vil vi ofte få et stereotyp *funktionalistisk* billede, hvor bevægelsernes virke legitimeres i en social kontekst som fremhævet af P.G. Lindhardt, Hans Kirk m.fl.¹⁷ Bygger man derimod på et bredt materiale som Anders Pontoppidan Thyssen og i forlængelse af ham bl.a. Inge Bundsgaard og Henning R. Lauridsen, vil man kunne få et meget mere nuanceret billede, hvor de forskellige roller i bevægelsespopulationen får deres rette plads eller?¹⁸ Og hvor man vil kunne se, at samme bevægelse udmærket kan fremvokse i forskelligartede populationer. Modsat det Lindhardtske funktionalistiske billede taler man her om, at der *mobiliseres* ressourcer hos en gruppe mennesker, og at disse ressourcer ikke nødvendigvis mobiliseres der, hvor man skulle vente det. Studiet af de lokale vækkelsesbilleder i første

halvdel i forrige århundrede er netop et eksempel på lokale vækkelseslederes hærgen rundt om i Norden og andre steder. Måske ville de højst forskelligartede billeder, der fremstod omkring de enkelte lokale vækkelser, være en 'sandere' ramme om tolkningen af den protestantiske enhedskultur.

Anderledes forholder det sig formentlig i århundredets anden halvdel, hvor vækkelserne har fået retningspræg og er blevet dele af større bevægelser.

Sekulariseringen

Trods disse tydelige forbehold skal det dog medgives, at Hanne Sanders tese om sekulariseringen er interessant. I tilslutning til historikeren C. John Sommervilles beskrivelse af sekulariseringen som »the change of a religious culture into religious belief«, vises overgangen fra den samfundsmæssige religion til den individuelle. Mærkeligt er det dog, at Anders Pontoppidan Thyssens velkendte artikel om *Sekulariseringsprocessen i Danmark* helt mangler i Hanne Sanders litteraturliste. Når Hanne Sanders således skråsikkert hævder, at *jeg har tidligere understreget, at jeg har en definition af dette begreb, som ikke er identisk med den gængse*, kunne det have været spændende med en præcisering af forskelle og ligheder. Anders Pontoppidan Thyssen bygger faktisk på en parallel tese, hvor *sækulariseringen i Danmark bestemmes som hovedsageligt ensbetydende med statskirkeordningens nedbrydning og forfald, og dermed som opløsningen af den statsintegrerede, almindeligt accepterede statsinstitutionelle religiøsitet*, og hvor den virkelige individualistiske kristendom blev genoplivet i en *bevægelseskristendom*.¹⁹ Det virker overbevisende, at bøndernes religiøse selvstændiggørelse medfører

sekularisering af samfundslivet på lang sigt. (Men der er dog intet, der tyder på, at sekulariseringen sætter ind i de egne, der har været mest påvirket af vækkelserne). Man kan faktisk fristes til ud fra Hanne Sanders eget materiale at sige det modsatte, at vækkelserne igangsatte en religiøs oprustning af et sekulariseret samfund, hvor præsteskabet efterhånden blot fungerede som statsmagtens verdslige embedsmænd.

En anden indgang til belysning af sekulariseringsproblemet kunne f.eks. være at undersøge netop de semireligiøse bevægelser som f.eks. 'missions- och nykterhetssällskaperna'. En hel del tyder som nævnt på, at disse bevægelser ikke alene funktionelt fungerede parallelt med de religiøse bevægelser i Sverige, og at de i alt fald opfyldte et religiøst behov med eller uden præstens medvirken, men også at de utvivlsomt samtidig har været med til at aflede opmærksomheden fra en snæver religionscentreret virksomhed og derfor netop opfyldte de kriterier for sekularisering ved at flytte religionen bort fra kirken, som Hanne Sanders omtaler side 255 som *et religiøst udtryk, som ikke er organiserede i en kirke*.

I afhandlingens konkluderende afsnit, f.eks. side 246f., anfører Hanne Sanders endelig om vækkelsen som fornyer, at *I opposition til tidligere forskning vil jeg således mene, at her er tale om en organisation som ikke gik imod, men byggede på centrale træk i det gamle samfund... Man skabte ikke en ny borgerlig forening, men anvendte i stedet kirken eller husstanden og skabte herigennem stabilitet og legitimitet*. Hvor megen opposition, der er tale om, skal ikke kunne siges. Men det er oplagt, at man kan argumentere for, at de vækkelser, Hanne Sanders har undersøgt, ikke nødvendigvis brød med 'det gamle samfund'. Her ligger Hanne Sanders iøvrigt helt på linie med bl.a. den norske vækkelsesforsker Hans Try.²⁰ Men

man fristes til at mene, at Hanne Sanders – i sin iver for at markere sig i forhold til hidtidig forskning på området – kommer til at sætte sig på eller vælge nogle definitioner og afgrænsninger, som ikke holder – eller som måske endda kommer til at stride mod hverandre. Det anderledes – nye og fremmedartede [?] – blev som nævnt valgt fra.

Side 26 skriver Hanne Sanders, at hun med afhandlingen *vil bringe nyt liv ind i den matte forskningsdiskussion i Danmark*. Det har hun gjort. Men det havde været mere overbevisende, hvis undersøgelsen havde været mere præcis i sin analyse og forsigtig i sit ambitionsniveau.

Noter:

- 1 Lektor Niels Clemmensen takkes for en drøftelse af nærværende tekst, da det behøve des. De fremførte synspunkter må dog stå for min egen regning.
- 2 Christer Winberg: Öst och väst i svensk samhällsutveckling. En hypotetisk skiss, *Lokalt, regionalt, centralt – analysnivåer i historisk forskning*, Stockholm 1988, s. 40-57.
- 3 Sidsel Eriksen: Vækkelse og Afholdsbevægelse. En studie i svansk og dansk folkekul tur, *Scandia. Tidsskrift för historisk forskning* 1988.
- 4 Bl.a. Bent Sofus Tranøy: Komparativ metode – mellom ideografiske og nomotetiske idealer, *Sociologi i dag* 1993:4.
- 5 Erich Beyreuther: *Väckelserörelsen*, Lund 1969.
- 6 Foruroliget bliver man allerede fra starten, når John Wesley (metodismens grundlægger) side 24 bliver til Wetley, eller når J.F.S. Grundtvig (en ukendt bror?) optræder i teksten side 64).
- 7 Det konkluderes derfor, at *Grænsen for den tidlige vækkelse i Danmark går her ved 1840* (s. 65), og i noten (s. 92) er det tilføjet: *Efter 1840 synes den danske vækkelse at udvikle sig såvel i en mere rabiat sakramenteforvaltende retning med baptisterne som en mindre rabiat, præsteledet vækkelse. Set i dette perspektiv havde det været interessant at undersøge begge disse udviklinger og ikke, som jeg har gjort, afslutte undersøgelsen i 1840*.
- 8 Herom flere kirkehistoriske fremstillinger,

- bl.a. J.L. Balling og P.G. Lindhardt: *Den nordiske kirkes historie*, 4. udg. 1979, s. 312-315.
- 9 Hanne Sanders, side 70: *det drejer sig om 'Bibelsällskap', 'missionsforeninger', og Nykterhetsforeninger og traktatsällskap knyttet til Evangeliska Sällskapet. I kirkehistoriske oversigter står de sammen med 'läsarna' i nord for det nye. De er mere folkrörelsesagtige og med et teologisk begreb nyevangeliske – I modsætning til dette er præstevækkelserne, 'lagisk pietistiska eller gammalkyrkliga Roparna' og andre ekstatiske vækkelser placeres ikke i denne todeling.*
 - 10 I en dansk sammenhæng anvendes i stedet begrebet 'folkelig bevægelse' som ikke knyttes til en bestemt periode. Se bl.a. Roar Skovmand: *De folkelige bevægelser i Danmark*, 1955.
 - 11 Torkel Jansson: *Adertonhundredatalas associationer. Forskning och problem kring et sprängfullt tomrum eller sammanslutningsprincipper och föreningsformer mellan två samhällsformationer ca. 1800-1870*. Uppsala 1985.
 - 12 *Svenska Nykterhets-Sällskapet. Tredje Årsberättelse, med Bilagor 1839-1940*, Stockholm 1840, s. 11.
 - 13 *Den svenske Nykterhets-Härolden*, maj 1852, s. 79f.
 - 14 Torkel Jansson: *Adertonhundredatalas associationer* (se note 11), s. 145, s. 147ff og s. 156f.
 - 15 Denne pointe er bl.a. fremhævet af Hans Vammen i anmeldelsen af Hanne Sanders afhandling i *Historisk Tidsskrift* 1977:1, s. 200ff.
 - 16 Peter Aronsson: *Ropande pigor och läsande bönder. Bidrag till tolkningen av de sociala och politiska dimensionerna av åkianismen och roparerörelsen – två väckelserörelser före 1850*, Växjö 1990.
 - 17 P.G. Lindhardt: *Vækkelse og kirkelige retninger*, 3. rev. udg. 1978.
 - 18 Anders Pontoppidan Thyssen, red.: *Vækkelsesernes frembrud i Danmark i første halvdel af det 19. århundrede I-VII. 1960-1977*; Inge Bundsgaard: *Grundtvigianismen og Indre Mission på Koldingegnen*, 1981; Henning R. Lauridsen: *Folk i bevægelse*, 1987.
 - 19 Anders Pontoppidan Thyssen: *Sækulariseringsprocessen i Danmark, Sækularisering og nyreligiøsitet og hvad så? Nyt Synspunkt* 11, 1980. Side 8 fremkommer Pontoppidan Thyssen med en tese, der helt svarer til Hanne Sanders. Pontoppidan Thyssen skriver: *Sækularisering forstås altså i det følgende som opløsningen af den statskirkelige religiøsitet, der omfattede alle og blev opfattet som samfundets fundament. Det udelukker ikke forskellige fortolkninger af konsekvenserne: Mistede kristendommen helt sin betydning for samfundet? Blev folk irreligiøse? Eller antog de i stedet holdninger, der var halvt religiøse, måske endog præget af kristendommen? Om den 'statisk, almindelige sognekristendoms' afløsning af en bevægelses kristendom se side 12.*
 - 20 Hans Try: *Assosiasjonsånd og foreningsvækst i Norge*. 1985.

Anmeldelser

Else Roesdahl og Preben Meulengracht Sørensen (red.): The Waking of Angantyr. The Scandinavian past in European culture. Aarhus Universitetsforlag 1996. 229 s. 198 kr.

I 1992 stod Europarådet og Nordisk Ministerråd bag en stor international udstilling, der på dansk havde fået titlen »Viking og Hvidekryst – Norden og Europa 800-1200«. Udstillingen blev først vist i Paris, dernæst i Berlin og til slut på Nationalmuseet i København, hvor publikum strømmede til i et omfang, der vist næppe er set i Danmark hverken før eller siden. Men vikingerne har jo også altid fascineret... Netop denne fascination, set i et historisk og europæisk perspektiv var emnet for en konference, der blev afholdt i oktober 1993 som en opfølgning af udstillingen. Deltagerne var historikere, arkæologer, sprog- og litteraturforskere fra England, Tyskland, Frankrig, Norge, Sverige og Danmark, og deres indlæg er siden blevet samlet til en bog med titlen »The Waking of Angantyr« (udkommet 1996). Som man næsten fornemmer ud fra titlen, er det ikke en bog, der kan beskyldes for at lefle for den brede, folkelige vikingearbejd. Det skal dog tilføjes, at langt fra alle bidragene i den er lige svært tilgængelige. De i alt ni artikler er på engelsk, norsk, svensk og dansk, idet det eneste franske indlæg er blevet oversat til dansk og de to tyske til henholdsvis dansk og engelsk. Som jeg vil vende tilbage til, er denne oversættelse kun lykkedes delvis. Rækkefølgen af indlæggene er omtrent kronologisk, og til slut bringes nogle »Bibliografiske bemærkninger« af de to danske sproghistorikere Hans Bekker-Nielsen og Jørgen Højgaard Jørgensen. Hvis man ikke på forhånd er godt bekendt med studiet af den norrøne litteratur, kan det anbefales at starte læsningen her.

I 1600-tallet blev interessen vakt blandt de lærde i andre europæiske lande for den litterære skat, som de islandske middelalderkrifter udgør. Indtil udviklingen af den arkæologiske videnskab i løbet af 1800-tallet var de samtidig den vigtigste kilde til Nordens forhistorie.

Den franske professor i nordisk sprog og historie, Francois-Xavier Dillmann, beskæftiger sig i sit indlæg med denne »genopdagelse af den nordiske fortid«, der i Frankrig begyndte midt i 1600-tallet og slog rigtigt igennem 100 år senere, hvor Montesquieu udråbte de gamle nordboer til forkæmpere for Europas frihed. I 1756 udgav historikeren Paul-Henri Mallets dele af Snorri Sturlusons Edda sammen med et udvalg af andre norrøne skrifter i fransk oversættelse, og dette værk blev en inspirationskilde for den

romantiske bevægelse. Som det tydeligste eksempel fremhæver Dillmann, hvordan den romantiske forfatter Francois-René de Chateaubriand i et værk fra 1809 havde 'lånt' et nordisk heltedigt og udnyttet dets poetiske kraft i en nationalistisk gendigtning, hvor slagmarken var flyttet i tid og rum, og de kæmpende var blevet til frankere og romere.

Emnet for den engelske sprogforsker Christine E. Fells bidrag er de første engelske udgivelser af norrøn litteratur fra tiden omkring år 1700. Hovedvægten er lagt på en analyse af George Hickeys' banebrydende oversættelse og udgivelse af det digt, der på engelsk blev kendt som »The Waking of Angantyr«, og hvorfra bogens titel selvsagt er hentet. Desværre, må man sige, går Christine Fell så langt ned i de sproglige og typografiske detaljer, at det vist er forbeholdt folk med specialistviden at få det fulde udbytte af indholdet.

Den engelske arkæolog og vikingetidseksperter David Wilson har bidraget til bogen med to artikler om vikingetidens rolle i henholdsvis litteraturen og billedkunsten. I det første indlæg gennemgår han, hvordan synet på – og brugen af – den nordiske forhistorie i videnskab og digtekunst udviklede sig igennem 1700- og 1800-tallet. Inden for denne periode var det især den kendte forfatter Sir Walter Scott, der udmærkede sig som formidler af nordisk mytologi og historie.

I fire af bogens artikler behandles den tyske brug, eller rettere misbrug, af nordisk oldtid i perioden fra ca. 1800 til 1945. Den tyske litteraturprofessor Gerd Wolfgang Webers bidrag har titlen »Nordisk fortid som chiliastisk fremtid. Den »norrøne arv« og den cykliske historieopfattelse i Skandinavien og Tyskland omkring 1800 – og senere«. Hvis der skulle være nogen, der ikke var klar over det, betyder »chiliasme« troen på et tusindårsrige, og titlen henviser til 1800-tallets romantiske vision om fremtiden som genoplivningen af en fjern og sorgløs fortid. Webers artikel er oversat til dansk på så ubehjælpelig vis, at det er en gåde, hvordan bogens redaktører har kunnet lade det passere. Det virker nærmest som om, den tyske tekst er oversat ord for ord uden, at der er gjort noget som helst forsøg på at få et læseværdigt dansk ud af det. Det bliver heller ikke bedre af, at indholdet er noget løst struktureret. Der er således mange spring frem og tilbage i tid og rum og ikke en eneste underoverskrift til at holde styr på disse spring. Mest interessant er Webers redegørelse for, hvordan det var komponisten Richard Wagners berømte værker, der for alvor gjorde den »norrøne arv« til en del af tysk selvforståelse. Med den nazistiske ideologi nåede mytedannelsen sit

højdepunkt i perversion. Derimod forholder Weber sig temmelig ukritisk til 1800-tallets oldtidsdyrkelse i de skandinaviske lande. Den bliver skildret som noget ægte og naturligt, ja nærmest genetisk betinget, selv om den i lige så høj grad var et politisk fænomen, der skulle legitimere kravet om en borgerlig nationalstat. Ud over de mange germanismer er den overdrevne brug af fremmedord et yderligere irritationsmoment – der er næppe mange læsere, der kommer igennem uden opslag i fremmedordbogen.

Historikeren Inge Adriansen har forsket i det dansk-tyske grænselands historie. I hendes fremragende artikel »«Jyllands formodede tyskhed i oldtiden» – den dansk-tyske strid om Sønderjyllands urbefolkning« gives der en række eksempler på, hvordan oldtidshistorien spillede en vigtig rolle i diskussionen/kampen om grænsedragningen i perioden fra 1848 til årene efter Anden Verdenskrig. Ganske vist var argumenterne fra tysk side mere aggressive – og der blev unægtelig også sat mere magt bag ordene -, men grundlæggende set var danskere og tyskere lige gode om at påberåbe sig en historisk ret til det samme landområde uden hensyntagen til den nulevende befolknings ønsker og sympatier. Begge konfliktens parter havde gransket kilderne til anglernes udvandring i 400-tallet samt dialekter, stednavne og materiel folkekultur (byggeskik, klædedragt, madvaner etc.) og heri fundet beviserne for hhv. urdansk- og urtyskhed i det sønderjyske område. En sådan argumentation må forekomme moderne danskere helt absurd, men, som Inge Adriansen påpeger, princippet om national selvbestemmelsesret er ingen selvfølge, og bl.a. på Balkan og i Østeuropa foregår der i dag diskussioner af helt samme type.

»Kaiser Wilhelm II og Norges heroiske fortid« er et lille, men interessant bidrag fra den norske historiker Pål Hougen. I årene fra ca. 1890 til Første Verdenskrig besøgte den tyske kejser årligt Norge, hvis »germanske« historie han var meget fascineret af. I 1913 kvitterede han endda for den norske gæstfrihed ved at forære landet en 12 m høj statue af Fridtjov – hovedpersonen i den middelalderlige Frithiofs Saga. Ifølge Hougen dækkede den kejserlige begejstring for Norges »heroiske fortid« sandsynligvis over en rent magtpolitisk interesse i det strategisk beliggende land.

Det sorte kapitel om nazisternes misbrug af den nordiske forhistorie har den tyske arkæolog Michael Müller-Wille taget op til behandling, idet han dog har koncentreret sig om det lübeckske »Nordische Gesellschaft«s virke 1934-39, om to »Nordische wissenschaftliche Kongresse«, der afholdtes i Lübeck i 1936 og -37, samt om det officielle månedsskrift for tysk forhistorie med det sigende navn »Germanen-Erbe« (1936-43). Som bekendt omfattede nazisternes drøm om et stortysk rige også de skandinaviske

lande, hvis vikingefortid havde en særlig tiltrækningskraft – for det var jo noget med erobringer og overherredømme på havet. På Nordische Gesellschaft's årlige »Reichtagungen« samt på de to kongresser bidrog arkæologer og historikere til den officielle ideologi om, at »nordisk« var synonymt med »germansk«, og om germanernes racemæssige overlegenhed. Således offentliggjordes i 1935 en teori om, at al kultur og civilisation var udgået fra Norden og havde spredt sig mod syd og øst – stik imod den gængse opfattelse af udviklingens gang. I tidsskriftet Germanen-Erbe bragtes mange propaganda-tegninger af ranke og blonde oldtidsmennesker, fx iført bronzealderdragterne fra de jyske egekiestegrave eller bevæbnet med svenske jernalder-våben. Müller-Willes artikel, som er oversat til engelsk, ledsages af en lang litteraturliste med megen ny forskning i dette emne.

David Wilsons andet bidrag til bogen handler om »The Viking Age in European art«. I England, Frankrig og Rusland, hvis historie vikingerne jo er en del af, var de blodtørstige nordboere et hyppigt motiv i malerkunsten, specielt i 1800-tallet. Nogle af værkerne var temmelig tåbelige og fulde af klicheer, mens andre var af høj kvalitet. Med Anden Verdenskrig og nazisternes massive misbrug af vikingesymboler var vikingerne definitivt ude af den seriøse billedkunst og reduceret til karikaturer. Men mon ikke også det skyldtes, at historiemaleriet som genre var dødt, og at kunsten generelt havde bevæget sig bort fra det naturalistiske?

Som redaktør af »The Waking of Angantyr« havde jeg ikke placeret den svenske litteraturforsker Bo G. Janssons bidrag som det allersidste, men tværtimod som ét af de første. Den lidt kringlede titel »Nordens poetiska reception av Europas reception av det nordiska« dækker nemlig over bogens eneste samlede forklaring på den såkaldte »nordiske renæssances« opståen i 1700-tallet. Janssons primære indfaldsvinkel til emnet er James Macphersons »The Poems of Ossian« fra 1760'erne. Disse digte indeholder elementer af keltisk, nordisk og gammeltestamentelig poesi og refererer desuden direkte til begivenheder fra den nordiske oldtid. Ossiandigtene var banebrydende i form og indhold og blev en vigtig inspirationskilde for de tidlige romantikere i Tyskland og Skandinavien, hvor den keltiske sagnhelt opfattedes som en virkelig historisk person og som en del af tysk hhv. nordisk kulturarv. På den måde var ringen sluttet. Jansson ser den romantiske bevægelse, der startede i England, som et udtryk for borgerskabets opgør med den feudale samfundsorden og det statiske fransk-klassicistiske verdenssyn. »Den nordiske renæssance« var et aspekt af denne bevægelse, kraftigt inspireret af 1700-tals-filosoferne Montesquieu, Rousseau og Herder med deres lovprisning af det oprindelige og ufordærve-

de. I løbet af 1800-tallet mistede »den nordiske renæssance« sin kraft. Dels manglede den forankring i virkeligheden, dels var den blevet chauvinistisk og reaktionær – det moderne genembrud var på vej!

Som tidligere nævnt slutter bogen med Bekker-Nielsen og Højgaard Jørgensens udmærkede »Bibliografiske bemærkninger«, efterfulgt af engelske resumeer og en kort præsentation (på engelsk) af hver enkelt forfatter.

Som det vil være fremgået spænder bidragene til »The Waking of Angantyr« bredt, og til sammen kommer de godt rundt om den interesse, som nordisk fortid i bred forstand har været genstand for også uden for Skandinavien – en interesse og fascination, der har været brugt både frigørende og undertrykkende. Og så må man lige abstrahere fra, at et par af artiklerne er lige lovlig tunge.

Vibe Ødegaard

Viggo Petersen: Nøvling kirke. Nøvling Menighedsråd, 1992. 16 s. *Viggo Petersen: Volsted kirke.* Volsted Menighedsråd, 1994. 24 s. *Viggo Petersen: Dall kirke.* Dall Menighedsråd, 1995. 16 s. *Viggo Petersen: Sønderholm kirke.* Sønderholm Menighedsråd, 1996. 24 s.

Kirkehistorie for så vidt ang. historien om de enkelte kirker, er en genre, som har mange udøvere. Publikationer om de enkelte kirker er ofte udarbejdede af den stedlige sognepræst eller menighedsrådsformand, som imidlertid ikke altid er sluppet lige heldigt fra opgaven, uanset hvilke kvaliteter disse måtte besidde i deres respektive embeder. I andre tilfælde har man haft midler til at ansætte en kvalificeret historiker til at løse opgaven på – i reglen – mere tilfredsstillende vis. Litteraturen om de enkelte kirker i Danmark spænder således over et spektrum fra konsistente monografier, til deciderede katastrofer, hvor et i øvrigt velmenende menighedsråd har fundet det magtpåliggende at publicere en bog eller et hæfte om deres kirke, men ikke haft midlerne til at gennemføre projektet professionelt, med det resultat, at der foreligger en utilstrækkelig publikation, som har slugt ressourcerne, og som således blokerer for den dybere fremstilling.

I 1993 diskuterede jeg sagen med arkæologer og kunsthistorikere, og en forlagsmand konciperede på det tidspunkt en plan om en serie kirkehistorier, udarbejdede af fagfolk med ensartet disponering, og med en for menighedsrådene fast pris for et hæfte på 16, 24 eller 32 sider, afhængig af stofmængde, ønske og økonomi m.v. Hensigten med serien skulle netop være at sik-

re, at sparsomme ressourcer ikke blev anvendt til velmente, men fagligt utilfredsstillende projekter, og at kirkerne fik den fremstilling de fortjente, i den udstrækning det nu er muligt. Serien blev aldrig realiseret, men skulle idéen dukke op på ny, kan man passende hente inspiration i Viggo Petersen's serie om nordjyske kirker.

Viggo Petersen, museumsinspektør ved Aalborg Historiske Museum, udgav første hæfte i serien i 1992. Hæfterne er indholdsmæssigt ensartet struktureret: Der indledes med et kapitel om kirkens beliggenhed og omgivelser, hvorpå følger fremstilling af kirkebygningens opførelse og kirkens ældste skikkelse, senere bygningsændringer, alter og altertavle, døbefonten, prædikestolen (dog ikke i hæftet om Dall kirke), andet inventar, og endelig en fortegnelse over anvendt, utrykt materiale. Hertil kommer, at der knytter sig særlige forhold til visse af kirkerne; forhold, der behandles i et selvstændigt kapitel, som stenreliefferne i Volsted kirke, korbuekrucefikset i Dall, og kalkmalerierne i Sønderholm. Endelig er hæfterne om Volsted og Sønderholm kirker forsynede med et engelsk resume. M.h.t. dispositionen kunne det diskuteres, om ikke det var rimeligt at behandle døbefonten før alter og altertavle, og ikke omvendt, som forfatteren gør, hvilket dog i en vis udstrækning må siges at være et temperamentsspørgsmål. Hæfterne, der er tilrettelagt på forbilledlig vis, er, trods deres lidenhed, rigt illustrerede med sort/hvid og farvefotos. En tekstside modsvares af en billedside. Omslagene viser den aktuelle kirkes ydre på forsiden, mens et foto af det indre pryder bagsiden, begge i farver. Går vi fra udstyret til indholdet, så er det tydeligt, at teksten baserer sig på de primære kilder, hentet i de respektive kirkers arkiv, i Landsarkivet for Nørrejylland, Rigsarkivet og Nationalmuseets arkiv, samt i enkelte tilfælde tillige i restaureringsarkitektens arkiv og i Aalborg Historiske Museum. Med blik for såvel helhed som detaljer formidler forfatteren resultatet af indgående kildestudier. Tidsforbruget må have været betragteligt, men er sandsynligvis blevet reduceret v.h.a. det faktum, at Viggo Petersen både er en erfaren museumsmand, og en erfaren forfatter.

Såvel grundighed som blik for det særlige og dramatisk farverige, demonstreres allerede på første tekstside i hæftet om Nøvling kirke, hvor Viggo Petersen i sin redegørelse for kirkegården i forbifarten beretter, at her havde også gabe-stokken sin plads. Viggo Petersen har nemlig fundet instrumentet omtalt i 1700-talskilderne, og kan beskrive konstruktionen. I hæftet om Volsted kirke, i hvilket stenreliefferne som nævnt får et selvstændigt kapitel, træder den erfarne museumsmand frem, og maner snakken om Odins ravne i jorden med en bemærkning om, at Odin-tanken må være et udslag af visse forfatte-

res historieopfattelse, og påpeger at der findes mange fuglefremstillinger i den kristne kunst. I arbejdet om Dall kirke, hvor det er korbuekrucifikset der vies et særligt kapitel, benytter forfatteren lejligheden til at fortælle om kirkens indretning i katolsk tid, og den måde, hvorpå forholdet mellem præst og menighed afspejledes i den markante adskillelse mellem kor og skib. I samme hæfte præsenteres i øvrigt arkitekt F. Udall's arbejdsmetode, i.f.m. dennes restaurering af kirken i 1880'erne. I hæftet om Sønderholm kirke præsterer forfatteren at følge tårnurets skæbne fra 1660'erne og frem til første del af dette århundrede. I dette hæfte er det i øvrigt de adelige begravelser, der tilgodeses med et selvstændigt kapitel. Her kunne man måske tillægge det en vis ironisk betydning, at Christian Frederik Levetzau til Store Restrup i 1734 lod sin hustru Christence Lindenov Rantzau bisætte i en sort marmorsarkofag. Selv blev han i 1756 bisat ved siden af sin hustru, i en hvid marmorsarkofag.

Ud over disse særlige forhold, fortæller hvert enkelt hæfte som nævnt hovedtrækkene i kirkernes historie, hvad ang. såvel bygning som inventar. Hæfterne er velskrevne, indholdet rigt på såvel generelle oplysninger som de illustrerende detaljer, man kun finder frem til ved grundige kildestudier. For folk med interesse i Nøvling, Volsted, Dall og Sønderholm kirkers historie, er hæfterne naturligvis uomgængelige, men også mere almene kirkehistoriske forhold anskueliggøres, på imponerende begrænset plads. Teksterne er komprimerede, men ikke så det belaster læseligheden. Og sidst, men ikke mindst: Dispositionen er klar, og anvendelig for de fleste danske kirkehistorier. Og mon ikke man kan forvente, at det af forfatteren bebudede hæfte om Frejlev kirke vil følge denne disposition.

Til den præst eller det menighedsråd, der gerne ser en kirkehistorie om netop deres kirke produceret, men som ikke ønsker eller råder over midler til en decideret bogproduktion kan man derfor kun sige: Læs Viggo Petersen's hæfter, og gør så ligeså.

Henrik Gjøde Nielsen

Verner Bruhn: *En by bliver til. Esbjergs historie 2, 1810-1910*, Esbjerg Kommune & Rosendahls Forlag, 1994, 320 s.,

I forhold til tiden for blot 25 år siden har mange byer og egne, ikke mindst på grund af museernes og lokalarkivernes stigende professionalisering, fået en omfattende historieskrivning, som dækker et bredt spektrum af historien. I denne nye situation står den monografiske byhistorie

over for nye udfordringer: Den kan enten blive selektiv og, sammen med en fastholdelse af overblikket, »tage nyt land« i endnu uudforskede områder. Eller den kan vælge at blive bogen om byen / egnen – det værk, som fortæller alt det væsentlige for den nye eller udenbys læser.

I Esbjerg, hvor jeg havde mit virke som museumsinspektør i 25 år, endevendte vi på de 3 museer og det byhistoriske arkiv, i stilfærdig konkurrence, byens korte, men dramatiske historie. Da jeg første gang læste Verner Bruhns bidrag til den nye Esbjerg-historie i 4 bind, var min første reaktion da også, at der ikke var væsentligt nye oplysninger – det meste havde jeg læst før, ikke mindst i Verner Bruhns eget store forfatterskab fra by og egn. Men så læste jeg påny i indledningen forfatterens ord om målsætningen: *At der er skrevet meget om Esbjergs historie – men ikke i den form*. Og ser man på værket som form, som model for byhistoriske monografier, erkender man: Det kan næppe gøres bedre!

Esbjerg har som bekendt en helt speciel forhistorie: Grundlagt ved lov i 1868 som en vestkysthavn for eksport af levende dyr til England og Tyskland – skabt gennem en lang og hæftig politisk debat, som en blanding af egnsudvikling, modernisering af gamle trafikmønstre (studehandel mm.) og svar på 1864. Dette forløb kræver en forståelse af hele Vestjyllands udvikling og situation i forholdet til det øvrige land, her på tærsklen til en ny tid. Og denne økonomiske og politiske historie mestrer Verner Bruhn til fuldkommenhed. Derved er de første kapitler i »En by bliver til« også blevet et af de bedste stykker regionalhistorie, som endnu er skrevet!

Men egentlig burde det ikke være et særsyn, at by- og egns historie sammenbindes. Heller ikke landets øvrige byer kan forstås uden sammenhæng med oplandet, nabobyerne, større handelsmønstre, kulturstrømninger osv. Men selv i nogle af de nyeste monografier hænger byen frit i luften – selv byjorden er endnu et af de mest forsømte kapitler i dansk byhistorie!

Også i andre kapitler beskrives Esbjergs forhold i samspil med hele regionen, f.eks. afsnittet om *Da fiskerne kom* (skrevet af Poul Holm fra Fiskeri- og Søfartsmuseet), hvor der redegøres for det vestjyske fiskeri, dets teknologiske og sociale udvikling og udspring i kyst- og søfartsmiljøerne. Og Verner Bruhn vender selv tilbage til egnen i historien om, hvordan Esbjerg skulle finde en ny rolle som oplandsby mellem Ribe og Varde.

En anden hovedlinje i bogen er beskrivelsen af, hvordan en by opstår »af ingenting«. Ved loven om Esbjerg Havn var der nemlig ikke eet ord om en by. Byer var dengang »købstæder« – og endnu mange år efter at nybyggerbyen var begyndt at vokse frem, forventede mange, at den ville forsvinde igen. Men i øvrigt må dokumentationen af byens opståen vække misundelse hos

os, der endnu ikke aner, hvordan og hvornår vore middelalderbyer er opstået! Historien om den første byplanlægning 1870-1886 er grundigt beskrevet, med mange også for mig nye oplysninger -men ellers er det tydeligt, at Verner Bruhn ikke har lagt stor vægt på byens fysiske udvikling, som da også er beskrevet udførligt i andre værker. Læseren er derfor ladt lidt i stikken mht. kortmateriale og fornemmelsen for byens enkelte gader og kvarterer.

Nej, Verner Bruhns interesse ligger nu, som før, i den politiske historie: Historien om, hvordan byen blev udskilt af et landsogn, skulle skabe eller tilkæmpe sig egne institutioner samt opbygge et bystyre med basis i de mange grupper og interesser, der egentlig kun havde *stedet* Esbjerg til fælles: Eksportørerne og grossererne, det nye mellemborgerskab, arbejderklassen, fiskerne osv. – De mange kampe i det nye bystyre ser Verner Bruhn som dels en proces mod »politisk modenhed«, dels som en afspejling af den samtidige nationale strid om begrebet »demokrati«.

Til gengæld synes jeg, at Verner Bruhns meget »politiske øje« gør ham noget blind for Esbjerg som kulturernes møde- og kampsted. Han beskriver de mange strømninger, der blev bragt med til/ slog rod i byen: Indre Misssion, afholdsbevægelsen, grundtvigianerne, socialismen, værtshuskulturen osv. – men han prøver ikke at sætte alt dette ind i en større kulturhistorisk sammenhæng, f.eks. som sammenstød mellem land-og bykultur, nyt og gammelt, livsformer, mentaliteter m.v. Især i »den amerikanske tid« i 1890'erne (som forfatteren nådigt nedtoner) ligger der et enestående materiale, både til en økonomisk analyse af tab og gevinst i en af Danmarkshistoriens største grund- og byggespekulationer, og til en analyse af sociale og kulturelle normers sammenbrud, opretholdelse og skabelse i det moderne industrisamfunds barndom.

I slutkapitlet diskuterer Verner Bruhn Esbjergs særpræg – og idet han (igen forbillidligt i byhistorie) ser ud på andre danske byer, konstaterer han, at *de grundlæggende udviklingstræk ikke [var] anderledes end i andre byer* (samme industrialisering, klasser, kvarterer osv.) – men at det særlige ved Esbjerg var manglen på en gammel by; at alt skulle bygges op fra grunden: *Det unikke ved Esbjerg er, at byen skulle etableres, mens den blev til.*

Værket, som har en meget smuk og indbydende lay-out (f.eks. forsiden og kapitel-indgange), er forsynet med en god gennemgang af kildegrupper samt person- og emnelister – og også i teksten henviser forfatteren ofte til relevant litteratur. Næste bind i byhistorien, som er redigeret af byens museer og arkiv, bliver bind 1: Oldtiden og landbosamfundet frem til 1850 også et utraditionelt bidrag til genren »byhistorie«!

Peter Dragsbo

Ebba Waaben: Christian 4. s salpeter-værker. Udg. Kirsten-Elizabeth Høgsbro og Knud Waaben (Studier og kilder 8). Rigsarkivet/ G.E.C.Gad 1995. 228 s.

Ved fremstillingen af krudt skal man bruge trækul, svovl og salpeter, det sidste i ret så store mængder. Selv om salpeter også vides at være brugt til lægelige formål, til at helbrede heste med dårligt ben eller syge køer (til sidstnævnte formål blandet med svovl, muskatblomme og laurbær!), var det dog naturligvis stedse de militære formål, der nødvendiggjorde en salpeterproduktion i Danmark-Norge. Man importerede salpeter fra Polen og andre Østersøstater, men under Frederik 2. fandt man det på grundlag af erfaringerne fra Syvårskrigen 1563-70 nødvendigt i højere grad at være selvforsynende med råvarer til krudtfremstillingen.

Man klarede sig længe med kongeligt beskikkede salpetersydere, der som omvandrende håndværkere drog omkring fra sted til sted i det distrikt, der var blevet dem tildelt (i 1609 var der 17 sådanne og udelukkende i Østdanmark), men tøjhusregnskaberne afslører, at deres leveringer af salpeter til kronen var højst svingende og utilstrækkelige. Her ligger en af grundene til, at Christian 4. fra 1615 tog fat på anlæggelsen af en række faste salpeterværker, men det kongelige initiativ skal naturligvis i almindelighed ses i forbindelse med den stort anlagte statslige erhvervs politik, som kongen satte i gang efter Kalmarkrigen. Det private skulle overalt erstattes af det statslige initiativ og industrien skulle bringes op på et meget højere niveau. Eftertiden har kaldt denne politik for merkantilisme. 1615-20 opførtes således en række salpetersyderier i Danmark. Om dette handler arkivar Ebba Waabens bog, som er et resultat af mange års majsommelig og systematisk gennemgang af arkiverne, og som nu er udgivet posthumt.

Denne lærde og detaljerede afhandling lægger endnu en interessant brik til forståelsen af Christian 4.s ambitiøse erhvervs politik i landets og kongens lykkelige år før ulykkerne i 30-årskrigen skulle udhule økonomien. Det er disse års store økonomiske investeringer og satsninger, der imponerer – udrustningen af de mange ekspeditioner til fjerne himmelstrøg, bygrundlæggelserne, det ambitiøse byggeri ikke alene af slotte og fæstninger men i høj grad af diverse økonomibygninger, ladegårde, bryggerier, fabrikker, vejanlæg og postruter, fiskedamme og så videre.

Christian 4. har i denne korte periode 1613-1625 penge til sin rådighed som sjældent set i dansk historie, og hvad der måske er det mest interessante: han bruger dem, og han bruger dem langt fra (som myten om Christian 4. altid

gerne har villet fremstille det) alene på militæret eller på prestigebetonet pragtbyggeri og luksus, men i høj grad på landets almindelige økonomiske udvikling. Det er i grunden dybt uretfærdigt, at kongens økonomiske eftermæle spottende blev formuleret på hans eget motto: RFP = Riget fattes penge! Nok slog meget af denne økonomiske politik fejl og mange af de store investeringer gik tabt (og det var der mange grunde til!), og nok har senere tiders liberalistisk tænkende økonomer og historikere med jævne mellemrum kastet vrage på merkantilismens stærke statsstyring af erhvervslivet, men ambitionerne, dimensionerne og dristigheden i tidens mange projekter aftvinger alligevel ganske megen respekt.

Ebba Waabens bog om Christian 4.s salpeterværker giver os endnu et interessant indblik i en hidtil ret så upåagtet side af denne erhvervs politik. Efter en generel og meget lærerig indledning om salpetersydningen i Danmark 1560-1660 med flittig anvendelse af Kancelliets Brevbøger samt af den (forbløffende) store, samtidige europæiske litteratur om emnet (iøvrigt samlet i en nyttig litteraturliste bagerst i bogen), bruges langt størstedelen af bogen til en detaljeret beskrivelse af de ialt 16 projekterede salpeterværker ordnet topografisk, så f.eks. lokalhistorikere hurtigt vil kunne orientere sig indenfor deres eget geografiske område.

Mest »kød« synes der at være på de sjællandske værker. Et kongeligt salpeterværk var et ret så imponerende anlæg. Der skulle bygges stuehus til syderen, sydehus til kogningen, men først og sidst skulle der bygges nogle utrolig store salpeterlader til opbevaring af den nitratholdige jord, som i tonsvis blev opgravet i bøndernes huse, stalde og møddingspladser. Ebba Waaben gennemgår omhyggeligt bygningen af de kæmpestore salpeterlader, nogle af dem var op til 100 meter lange! Enorme stråttækte bygninger, der ville kunne sætte selv vikingetidens berømte kongehaller i skyggen! Denne kolossale investering i faste bygninger og inventar understreger om noget formatet i Christian 4.s industripolitik.

Bogen afsluttes med en kort gennemgang af salpetersydningen i Danmark fra 1660 til napoleonskrigens tid, herunder en fuldstændig gengivelse af et herligt lille skrift fra 1812 af den store H.C. Ørsted: *Kort anvisning til at koge Salpeter* stilet til »Mine kjære Landsmænd af den hæderlige Bondestand«. Dette skrift er så instruktivt og herlig pædagogisk, at anmelderen på stedet forfalder til at tro, at selv han kunne fremstille salpeter i baghaven om nødvendigt.

Historien om de danske salpeterværker er dog langt fra en succeshistorie. For det første var den aldrig nogensinde rentabel, for det andet lagde den ganske voldsomme byrder på den i forvejen plagede bondestand. Selv Christian 4.

synes til sidst at have indset dette. Ebba Waaben henviser således til et brev kongen i 1647 skrev til rigsrådet, *at salpetersyderiet formentlig kun bragte riget ringe profit, medens det tilføjede såvel bønderne som skovene ikke ringe ulejlighed og skade* (s.193).

Det var kronens bønder det gik ud over i form af stigende ægtkørsel med brænde og jord, samt den idelige og generende opgravning af deres lerstampede stue- og ladegulve. Netop den stærke understregning af denne side af Christian 4.s salpeterprojekt er bogens styrke, og man får i høj grad endnu engang understreget det faktum, at omkostningerne ved Christian 4.s energiske og ambitiøse projekter blev båret af kronens bønder!

Man kunne umiddelbart frygte, at en industrihistorisk afhandling som denne ville blive knastør og teknisk, men dette er langt fra tilfældet. Det kildemateriale, som Ebba Waaben lægger frem for sine læsere (blandt andet beskikkelsesbrevene for de kongelige salpetersydere) åbner op for et væld af interessante og morsomme kulturhistoriske oplysninger. For eksempel får Anders Aagesen i Haderslevhus og Koldinghus len i sit beskikkelsesbrev fra 1621 strengt forbud mod at grave nitratholdigt jord *udi præsternes studerekamre eller stuer uden præstens bevilling* (s.32), hvilket jo da var et hensyn at tage til den hellige præstestand! For at undgå gentagende opgravninger af stuegulvene fyldte bønderne ofte sten og sand i hullerne efter sydemeesterens seneste besøg, men noget sådant blev naturligvis på det strengeste forbudt. Den idelige opgravning af gulvene i bøndergårdene fører en ny (og for anmelderen) ukendt dimension til beskrivelsen af den danske bondestands forværrede vilkår i 1600-tallets Danmark. Vi jyder må så trøste os med, at det ifølge Ebba Waabens undersøgelser først og fremmest gik ud over de sjællandske bønder! (s.191). For at den opgravede jord kunne blive så velegnet som mulig til salpeterudvinding, anbefales det bønderne at blande den med ukrudt fra kirkegårde (s.212), eller endnu bedre at vande den med gammel urin fra en mand, der har drukket vin! (s.18).

Det eneste der forekommer som en mangel i denne interessante afhandling er en ordliste, som forklarede de mange tekniske udtryk – risege, spærtræ, åstræer, remme, suler osv. i samt en nøjere præcisering af de anvendte måleenheder; på side 34 opgives salpeterladerens længde i anslæde meter, medens deres bredde anslås i sjællandske alen! Bruges der udenlukkende sjællandske alen i Danske Kancellis korrespondance, for eksempel når det drejer sig om de nævnte bygningsplaner for Dronningborg lens salpeterværk ved Randers?

Hans Bjørn

Palle Uhd Jepsen: Harpuner i Arktis. Hvalfangst ved Svalbard i 1600-årene. Fiskeri- og søfartsmuseet 1994. 144 s.

Christian 4.s første årtier ved magten i Danmark-Norge har altid stået som et strålende højdepunkt for landenes erhvervsliv. Stribevis af visionære planer udgik fra den kongelige pen, nogle helt urealistisk ambitiøse, men andre såre fornuftige og givtige, i al fald hvis man vurderer dem på lidt længere sigt. Vi kalder den førte erhvervspolitik for merkantilisme. Denne skulle tjene til at gøre landet selvforsynende med de varer, som man i dyre domme måtte importere fra udlandet, og den skulle fremme en større udnyttelse af Danmark og Norges egne naturgivne ressourcer.

Det mægtige og vidtstrakte Ishav mellem Norge og Nordpolen blev på trods af de umenneskelige strabadser, det bød sine udnyttede, i årene efter 1600 en sådan ny og spændende ressource på grund af rigdommen på hvaler. Fra begyndelsen af det 17. århundrede og 200 år frem blev der af især nederlandske, engelske og dansk-norske hvalfangere dræbt op imod 200.000 grønlandshvaler og dertil et stort antal mindre hvaler i de arktiske farvande, der således udviklede sig til et betydeligt europæisk økonomisk kraftfelt, og derfor naturligvis også til et politisk følsomt område, som Christian 4. måtte interessere sig for, dels af territoriale grunde (Nordøstpassagen var et af tidens store drømmeprojekter), men naturligvis også for at få del i hvalfangsten (jævnfør nutidens slagsmål om fiskekvoter).

Den dansk-norske hvalfangsts historie i denne periode er skrevet af Sune Dalgård i 1962, men Jepsens bog er en spændende, velskrevet og let læst indføring i hvalfangstens historie generelt inden for de tre geografiske tyngdepunkter i det nordatlantiske område: Baskerlandet, Labrador og Svalbard, dog med størst vægt på det sidstnævnte område, og på den ældste fase ca. 1600-1660, da hvalfangerne ikke formåede at flænse hvalerne og koge deres spæk ude på havet (såkaldt pelagisk hvalfangst), men var afhængige af faste landstationer i selve det arktiske område (såkaldt kystnær hvalfangst).

Forfatteren er grundigt inde i den forbløffende righoldige internationale litteratur om arktisk hvalfangst (fornem litteraturoversigt bag i bogen), og han citerer flittigt derfra. Især er kapitlet om den første succesrige overvintring på Svalbard 1633-34 spændende læsning takket være flittige citater fra lederen kaptajn Jacob Van der Brugges udførlige dagbog, en fin parallel til Jens Munks beretning om overvintringen i Hudson Bay nogle få år før.

Bogens absolutte styrke er, at forfatteren som en anden Thorkild Hansen lader sine egne per-

sonlige oplevelser fra en arkæologisk ekspedition i 1979 til de gamle hvalfangerstationer på Svalbard supplere de mere nøgterne historiske data: *Medens der blev gjort klar til at sejle tilbage til ekspeditionsskibet, sad jeg i læ af en af de gamle spækovne, der hørte til den nederlandske spækstation Smeerenburg anlagt i 1614, og den gamle historie blev nærværende. Man kunne næsten fornemme lugten af brændt hvalspæk, høre støj og stemmer og forestille sig hektisk travlhed (s.31).* Jepsen er god til at gøre sit stof levende og dramatisk, men et godt råd vil alligevel være i fremtiden at økonomisere med dette talent. Sproget er ind imellem unødigt blomstrende; dokumenter hentes frem af de støvede arkiver, og vendinger som: *en hilsen fra den store arktiske slagteplads og hvalrosser der bliver slået ned for fode i en ufattelig blodrus*, ligesom i øvrigt bogens titel *Harpuner i Arktis* kan illustrere dette! Noget af det skyldes dog sikkert forfatterens dybe økologiske engagement, hans udtalte indignation over den grove udnyttelse af Ishavets hvalbestand i fortid som i nutid.

Teksten ledsages af en række fremragende billeder optaget på stedet af forfatteren selv, samt af flotte gengivelser af gamle kobberstik og kort, som for nogles vedkommende ikke tidligere har været offentliggjort. Der ligger især et stort og meget fortjenstfuldt arbejde bag denne bogs fremragende billedvalg, der sjældent er set bedre. Tekst og billeder fortæller således i smuk samdrægtighed hvalfangstens dramatiske historie. I en kort og hektisk sommerperiode skulle mænd i spinkle 7-mands både indfange og harpunere kæmpestore hvaler på et oprørt og farligt hav, derefter bugsere de tunge dyr ind til landstationen, hvor de blev skåret op og spækket kogt til olie. Netop tranolien er nøglen til hvalfangstens betydning for det ekspanderende og råstofhungrende europæiske marked i 1600-årene, i forfatterens dramatiske sprog kaldet *olieeventyret*, ja sågar *verdens første olieboom* (s.5). Det sidste turde dog være en flothed, der helt forglemmer oldtidens fantastisk vigtige (oliven)olieproduktion. Fedtstoffer har altid været efterspurte handelsvarer, men netop her svigter forfatteren sin læser.

Der mangler ganske enkelt et par kapitler, der skulle gøre rede for, hvorfor behovet for hvalolie blev så stort i 1600-tallets Europa, hele den industrihistoriske side af sagen (især oliens anvendelse i en stærkt ekspanderende tekstilindustri), samt ikke mindst den kulturhistoriske vinkel, for eksempel anvendelse af tran til den første større gadebelysning i Europa. Selv sådan en lille by som Århus havde i 1821 40 tranlamper i sine trange gader, og dengang før gaslygternes tid syntes man, at det var et stort fremskridt! Kort sagt savner man en nøjere beskrivelse af baggrunden for og årsagerne til olieboommet i 1600-tallets Europa. Til gengæld får man

så meget andet interessant at vide i denne smukke bog, der varmt anbefales læsere med såvel historiske som naturhistoriske og geografiske interesser.

Hans Bjørn

Ib Gejl (red.): Århus. Byens historie 4, 1945-1995. Århus Byhistoriske Udvalg 1995. 353 sider ill. 350 kr.

Med dette bind om tiden fra 1945 til 1995 har Århus byhistoriske Udvalg begyndt udgivelsen af et firebindsværk om Århus bys historie. Udover den kortfattede etbinds byhistorie, som "universitetslærerne" udgav i 1965, skal man helt tilbage til *Aarhus gennem Tiderne* fra 1939-1941 for at finde en større samlet fremstilling af byens historie. Nu er det en kreds af forfattere, hvoraf de fleste er tilknyttet Erhvervsarkivet, som giver deres bud på Århus' historie. Der er ikke tale om en egentlig videnskabelig afhandling med fuldt noteapparat, men om en fortællende fremstilling, der søger at indfange de store linier, dokumenteret med enkelte noter. Bindet er disponeret i fire hoveddele om byens rum, mennesker, liv og styre.

I den første del giver John T. Lauridsen en engageret præsentation af den offentlige planlægning i Århus kommune og den samtidige debat herom. Vi hører om planlæggernes tilsyneladende stigende magt, udarbejdelsen af egns- og regionplaner, om hvordan væksten i 1960'erne blev langt voldsommere end forudset, og om hvordan lavprisvarehuse, boligselskaber og konkurrencen mellem de mange små kommuner før kommunalreformen i 1970 gjorde, at bebyggelseskoncentrationerne i flere tilfælde kom til at ligge andre steder end forudsat i planerne. Herefter gennemgår Lauritsen projekterne fra 1950'erne og 1960'erne om voldsomme gadegenembrud i bykernen, den stigende privatbilisme i 1960'erne og 1970'erne, etableringen af indkøbscentre, fremvæksten af parcelhuskvarterer og industrialiseret etagebyggeri som Gjellerupplanen. Endelig afslutter Lauritsen sin del med reaktionen mod senmodernismens funktionsopplittede by, den begyndende »stenbros romantik«, hvor de mere velbjergede begyndte at søge tilbage til bymidten i 1980'erne, og hvor ønsket om en noget bredere bygningsbevaring end den, der kunne henlægges til Den Gamle By, fik en vis gennemslagskraft fra omkring 1970 hjulpet på vej af borgmester Bernhardt Jensen, Peder Jensen og N.J. Israelsens bog om *Mejlgade* fra 1968 samt den gryende lejer- og beboerbevægelse.

Delene om menneskene består af to afsnit. I det ene redegør Henrik Vedel-Smith talmæssigt for befolkningsudviklingen med dens tilvækst

frem til 1960, tilbagegang i 1960'erne og 1970'erne og en fornyet tilvækst fra 1980, befolkningens aldersfordeling, til- og fraflytning samt den nye gruppe af fremmede, som blev synlige omkring 1970. I det andet afsnit indkredser Rolf Engell levevilkårene med udgangspunkt i de skiftende samlivsformer fra kernefamiliens velmagtsdage i 1950'erne over kvindefrigørelse og alternative livsformer til nye parforhold i 1990'erne. Engell opdeler perioden i tre underafsnit efterkrigsgenerationen 1945-1960, parcelhusgenerationen 1960-1975 og tilskudsgenerationen 1975-1995, hvor hvert afsnit er bygget op omkring familieformer, socialrelaterede sygdomme og boligbyggeriet.

Delene om byens liv består af fire afsnit om arbejdet, fritiden, uddannelse og kriminalitet. I det første karakteriserer Erik Korr Johansen byens erhvervsstruktur og konstaterer, at væksten i den private og offentlige service begyndte tidligt i Århus sammenlignet med andre danske provinsbyer. Også transportsektoren voksede, fordi det lykkedes at udbygge Århus' allerede etablerede rolle som trafikknudepunkt. Havnen blev udvidet flere gange, og i begyndelsen af 1960'erne blev byen basishavn for den oversøiske liniefart, landets anden ved siden af København. Fremstillings erhvervene gennemgik derimod en markant tilbagegang i 1970'erne, ligesom det også skete i Østdanmark og de øvrige dele af Århus og Vejle amter, men i modsætning til det øvrige Jylland, hvor arbejdsstyrken i sektoren voksede. Århus bevarede imidlertid sin bredt sammensatte branchestruktur, og efter 1980 stabiliseredes situationen, således at antallet af beskæftigede i sektoren herefter forblev nogenlunde konstant. Korr Johansen behandler også forandringerne i industriens lokaliseringmønstre, hvor overgangen fra togtransport til lastbiler spillede en stor rolle, og strukturændringerne i detailhandlen, hvor den første selvbetjeningsbutik dukkede op 1950 og landets første Bilka Lavprisvarerhus i 1970.

Herefter følger to lange afsnit om fritid og uddannelse. I fritidsafsnittet gennemgår Ib Gejl stort set alle organiserede fritidsaktiviteter fra idræt til Wagneropførelserne i Kjær & Richters Musikhus fra 1982, og fra Bruno Martinos orkestrets optræden i 1950'ernes Århusal til Niels Malmros' film. I uddannelsesafsnittet gennemgår Jørgen Fink de forskellige undervisningsanstalters historie først i tiden 1945-1958, derefter 1958-1975 og så 1975-1995. Endelig afsluttes denne del med Maibritt Baggers korte afsnit om kriminalitet.

I den sidste del skriver Henrik Fode om den kommunale forvaltning og politik med indførelsen af magistratsstyret 1950 og kommunalreformen i 1970 som hovedpejlemærker i et bystyre, hvor socialdemokratiet igennem hele perioden har haft en dominerende position.

Det er således en fremstilling, der dækker mange emner, som det er lykkedes forfatterne at strukturere og fremlægge i en djærv og klar stil. Netop fordi der både er mange forfattere og mange emner, havde det måske været en ide med en afslutning, hvor linierne blev sammenfattet. Vægtningen af de forskellige emner kan diskuteres. En puritansk anmelder vil jo nok synes, at forlystelselivet (73 sider) breder sig vel rigeligt i forhold til afsnittet om arbejdet (52 sider), hvor der godt måtte have været plads til en præsentation af nogle eksempler på de teknologiske ændringer, der slår igennem i perioden, både hvad angår bygninger, maskiner og arbejdsorganisation. For bygningernes vedkommende havde det f.eks. været oplagt at tage udgangspunkt i de fine luftfotografier, der bringes. Hvad er det egentligt vi ser? Og strengt taget må man vel også sige, at det er meget lidt vi hører om selve arbejdet, når nu afsnittet har fået overskrifter »på arbejde«.

Endelig kan man overveje, hvordan den givne ramme, byen, er blevet anvendt, og her kan det måske undre, at der ikke i højere grad er anlagt et kulturgeografisk perspektiv især i afsnittet om byens rum, således at byens socialtopografi og erhvervslokalisering fremstår klarere. En anden måde at karakterisere den valgte ramme er ved at sammenligne forholdene i Århus med andre byer eller hele landet. Det gør forfatterne i flere afsnit, kort og antydningvist, men det er nok til, at man får en fornemmelse af, hvad der er specifikt for Århus. Dette bind af den nye Århus historie giver læseren lyst til at vide mere både om Århus og andre byer, og det er vel ikke noget helt ringe resultat.

Caspar Jørgensen

Hans Schultz Hansen: *Det sønderjyske landbrugs historie 1830-1993*. Udgivet af Historisk Samfund for Sønderjylland og Fælleslandboforeningen for Nordslesvig. Aabenraa 1994. 446 s.

Ved udgivelsen af *Det danske landbrugs historie I-IV* i 1988 skulle sønderjyderne lede længe for at finde omtale af den særlige landbrugshistorie på deres egn. Blandt andet dette har været baggrunden for at udgive det foreliggende værk. Med Hans Schultz Hansens kyndige pen har vi nu fået et bind som både indholdsmæssigt og udstyrmæssigt står på højde med det bedste i firebinds værket fra stavnsbåndjubilæumsåret, og som for den sags skyld kan betragtes som et supplerende femte bind.

Bortset fra den fede marskjords muligheder har sønderjysk landbrugs jordbundsmæssige og tekniske betingelser ikke adskilt sig fra det øvri-

ge lands. Forskellene bunder i institutionelle faktorer som ejendomsret, politik og kultur, og det giver bogen løbende god dokumentation på.

Det er vanskeligt at tale om det sønderjyske landbrug. Helt frem til 1920 gik forskellene ofte mere på langs mellem marsken, heden i midtlandet og den gode morænejord i øst end mellem nord og syd. Den dag i dag gør de naturgivne forskelle det ofte vanskeligt for det sønderjyske landbrugs organisationer at finde fælles fodslag.

De slesvigske bønder oplevede en markant velstandsfremgang i de fire årtier efter 1830, hvad der fik indvirkning ikke kun på levevis og arkitektur, men også på udviklingen af en selvbevidst gårdmandsstand. Bondepolitik og national bevægelse kom herved til at gå op i en højere enhed, i Nordslesvig som en tilslutning til den danske bevægelse vendt mod det tyskdominerede bureaukrati i byerne, i Sydslesvig som en tilslutning til den slesvig-holstenske bevægelse hvor bønderne og byernes embedsstand stod sammen og betragtede kongeriget som en underudviklet udsug af de rige hertugdømmer.

De fleste nyskabelser kom sydfra, først Holsten, så Sydslesvig og sidst Nordslesvig. Det gælder sparekasser, landboforeninger, landbrugsskoler og nye metoder som f.eks. mergling. Generelt ser det ud til at Holsten og dele af Sydslesvig var et skridt foran frem til slutningen af 1800-tallet, hvorefter landbrugsudviklingen i Danmark tog fart og siden har ligget foran den slesvig-holstenske. På et væsentligt område var Slesvig-Holsten dog bagefter, nemlig i afskaffelse af godsejernes indflydelse. Livegenskabet blev først afskaffet i 1805 og hoveriet i 1863. Godsernes stilling som selvstændige retsområder blev nok begrænset i 1853, men fortsatte på områder som politi, militær og næringssager. Årsagerne til forskellighederne diskuteres ikke, da bogens emne er det sønderjyske landbrug per se, dog af og til med udblik til Danmark. Men det er nærliggende at se netop godserne som både udviklingens dynamo og begrænsning. Godsejerne og storbønderne havde med deres økonomiske ressourcer og kontakter til den kontinentale udvikling langt bedre forudsætninger for at iværksætte nye tiltag og indføre nye metoder, således som kongerigske godsejere med tyske forbindelser også er et eksempel på. Men de gode tider blev en sovepude for det slesvig-holstenske landbrugssystem, som efter 1860 relativt set stod i stampe. Med landbrugskrisen fra 1880 kom den hidtidige indrullering i verdensøkonomien gennem korn- og kvægekspport under kraftigt pres. Det tyske svar herpå var som bekendt en beskyttelse af storbøndernes kornproduktion, samtidig med at bønderne i Nordtyskland kunne nyde godt af det store marked i Hamburg. I forhold hertil fik de danske bønder verdensmarkedet at føle for fuld udblæsning og var derfor tvunget ind i at forcere omstillingsprocessen i

retning af at finde landets komparative fordele. De sønderjyske bønder kom her i en uheldig stilling, idet mejeridrift ligesom i Danmark var det mest udbredte. De gik derfor ind for frihandel, men måtte finde sig i kejserrigets fordyrende told på foderkorn og foderkager. En anden forskel mellem de danske bønder i Nordslesvig og de tyske i Sydslesvig var, at førstnævnte var langt mere involveret i demokratiets udvikling og i de mange folkelige bevægelser. Nordslesviernes sprogligt-kulturelle forankring i det nordiske var således langt mere afgørende end den statslige fundering i det tyske efter 1864.

Der er hidtil ikke skrevet samlet om andelsbevægelsens udvikling i Sønderjylland. Med denne landbrugshistorie rådes der noget bod herpå. Andelsmejerierne kom til Slesvig på samme tid som i Danmark og opnåede også stort set samme udbredelse. Andelsslakterier blev først etableret efter 1920, selv om der omkring århundredskiftet var et par forsøg på Østkysten, hvor svineproduktionen var koncentreret. Men der var ingen markedsmæssig basis for andelsslakterier, så længe de store private slagterier i Hamborg gav en god pris for bacongrise til det engelske marked, og så længe der var god afsætning og let jernbanetransport til de tyske industribyer for store tunge svin. Som helhed nåede andelsbevægelsen ikke samme styrke i Sønderjylland som i det øvrige Danmark, heller ikke efter 1920. Det er desuden karakteristisk at jo tættere man kom grænsen, desto oftere så man også at der stemtes efter mængde og ikke efter princippet én mand – én stemme.

Fra 1870'erne oplevede det slesvigske landbrug nogle af de samme intensiviseringstendenser som i Danmark. Korn- og rodfrugtarealet øgedes, det samme gjorde brugen af kunstgødning, og der blev opdyrket ca. 45.000 ha hede. Men stadig var der store forskelle. Før 1. Verdenskrig var 62% af landbrugsarealet stadig udlagt til græs i Slesvig, medens det i Danmark kun var 38%. Kvægfødning var dermed stadig en væsentlig del af det slesvigske landbrug, medens mejeribrug var krumtappen i dansk landbrug.

Første Verdenskrig bød på mange vanskeligheder hvoraf én, arbejdskraftmanglen, blev afhjulpet af russiske krigsfanger. Men medens især landarbejderne måtte lide store afsavn, var mange bønder i stand til at tjene krigsformuer. Dem kom mange hurtigt af med igen efter krigen i forbindelse med låneomlægning og kroneopskrivning. Resultatet blev oprettelsen af den højreanarkistiske selvstyrebevægelse med Cornelius Petersen i spidsen, således som forfatteren også tidligere har beskrevet i en artikel i *Bol og By* (1994:2). Bondens Selvstyre og en række mindre bevægelser forsvandt dog alle i takt med at konjunkturerne bedredes i slutningen af 1920'erne.

Med 1930'ernes krise vendte de hurtigt tilbage igen, især i form af Landbrugernes Sammenslutning (LS) som fik en kraftig opbakning i det sønderjyske. 70% af alle landbrugere var medlemmer, da tilslutningen lå på sit højeste, hvilket skal ses på baggrund af at tvangsauktionernes antal var 4-5 gange så stort som i det øvrige land. Det sønderjyske LS blev derfor også blandt de mest aktivistiske. For nogle var skridtet til nazismen ikke så stort. Det fik i Sønderjylland den yderligere vinkel at det tyske mindretal blev grebet af Hitler og søgte at benytte krigssituation til en agitation for en ny grænse-dragning. Forfatteren giver en fyldig og fin beskrivelse af mellemkrigstiden. Derimod lader behandlingen af perioden 1939-1950 meget tilbage at ønske. Den spises af med kun to tekstsider.

De sidste 85 sider af bogen behandler den bekendte udvikling efter 1950 med mekanisering, specialisering, afvandring, kriser m.m. Det mest sigende er vel, at den sønderjyske udvikling nu ikke mere adskiller sig fra den øvrige danske. Af særlig værdi er et rids på tyve sider over det sydslesvigske landbrug 1920-1990.

Selv om bondebruget er i centrum af beskrivelsen, har Schultz Hansen også et godt blik for bredden i landbosamfundet. Det gælder såvel sociale forhold, udvandring, arbejdstider som foreningsliv, kultur og religion. Det sker bl.a. ved at forfatteren ud fra sit store lokalhistoriske kendskab inddrager en lang række velvalgte, lokale eksempler til at illustrere udviklingstendenserne. Værket rummer ikke nye og overraskende tolkninger, men giver en bundsolid og bredtdækkende skildring der præsenteres i et godt sprog og i et smukt udstyr.

Flemming Just

Lars K. Christensen: Smedesvend og friherre. Maskinarbejde og arbejdskultur i København 1890-1914, Selskabet til Forskning i Arbejderbevægelsens Historie Skriftserie nr. 36, 1995. 142 s., 200 kr.

I slutningen af det 19. og begyndelsen af det 20. århundrede skete der en afgørende forandring i danskernes måde at arbejde på: i løbet af få generationer blev tusinder af husmænd, landarbejdere og håndværkere til industriarbejdere. Det var en forandring som var mere radikal end noget andet der var sket, siden vi 6000 år tidligere havde opgivet jæger- og samlertilværelsen for at blive bønder.

Med disse ord indleder Lars K. Christensen sin bog om maskinarbejde og arbejderkultur i København i perioden mellem den Nordiske In-

dustri-, Landbrugs- og Kunststilling og udbruddet af første Verdenskrig. Udsagnet er valgt, fordi det både spejler forfatterens engagement og demonstrerer den betydning, han til lægger sit emne. Men det er desværre også et eksempel på, hvordan lidenskab kan være ødelæggende for videnskab. Et misforhold, der går som en rød tråd gennem hele fremstillingen, og det kan derfor undre, at den er blevet "blåstemplet" af Selskabet til Forskning i Arbejderbevægelsens Historie.

Bogen fortæller historien om den moderne arbejderkultur, og det er forfatterens erklærede ambition at afdække *tegn på udvikling af en moderne arbejderkultur i form af en respektabel livsstil og en strategisk tænkemåde*. Der er altså ikke tale om hverken håndværkets, teknikens, teknologiens eller arbejdets historie, men om en fremstilling, som lægger hovedvægten på arbejdets kulturhistorie. Det er derfor naturligt, at forfatteren har valgt arbejdererindringer som sit kildegrundlag. Grundmaterialet er hentet ud af de mange livshistorier, som blev indsamlet i forbindelse med Nationalmuseets Industri-, Arbejder- og Håndværkerundersøgelser i begyndelsen af 1950'erne. Det er, med dette som udgangspunkt, forfatterens ønske at skildre en arbejderkultur i forandring og med de københavnske maskinarbejdere som eksempel at vise, hvordan deres arbejderkultur i stadig højere grad blev tilpasset det moderne samfund og den industrielle arbejdsform.

I bogens første kapitel tager Christensen begreberne arbejde og kultur under kærlig behandling. Her præsenteres fremstillingens teoretiske fundament. Det er næppe henvendt til smede og maskinarbejdere, og selv for den trænede læser kan det være vanskeligt at finde hoved og hale i de mange teoretiske udredninger. Gode gamle Marx og de tre ordekvilibriste Lukács, Thompson og Habermas føres til overflod som vidner. Men man lades som læser tilbage med en uklar fornemmelse af, hvad de mange skriftsteder skal bruges til. En fornemmelse, der øjensynligt deles af forfatteren, idet han efter en længere gennemgang af arbejdskraftsbegrebet skriver: *Men denne teori er samtidig så abstrakt og ufuldstændig, at den ikke i sig selv kan danne grundlag for en analyse af den konkrete virkelighed*.

I de efterfølgende otte kapitler behandler forfatteren værkstedsbegrebet, teknikens betydning for værkstedets og arbejdets organisation, forholdet mellem arbejder og ledelse, lønsystemer, rangorden, normer, disciplin og renlighed samt social organisering.

Gennem udvalgte citater fra det store materiale belyses de forskellige emner set fra håndværkernes synsvinkel. Det giver et interessant billede af, hvordan arbejderne opfattede forholdet til ledelsen, det indbyrdes hierarki, normer og så videre. Materialet kom til veje dels efter en

kampagne i fagblade og dagspressen, hvor industriarbejdere og håndværkere opfordredes til at indsende deres erindringer, dels efter et omfattende opsøgende arbejde på pleje- og alderdomshjem. Endelig blev der af jern- og metalindustrien udskrevet en konkurrence om de bedste erindringer. Materialets ophavssituation og sammensatte karakter giver således anledning til at rejse en række metodiske spørgsmål omkring dets relevans og udsagnskraft set i forhold til den valgte problemstilling. Eller sagt med andre ord, man kunne have ønsket sig en mere kvalificeret stillingtagen til kildernes kognitive og normative elementer.

Problemet kommer klarest til udtryk, når Christensen bruger erindringsstoffet til rent kvantitative analyser vedrørende arbejdskraftens størrelse, det gennemsnitlige antal maskiner i værkstederne og organisationsgraden. Forfatteren har desuden den uvane at overlade besvarelsen af en række helt centrale spørgsmål til læseren. Der er for mange formuleringer som for eksempel: "det ser ud til", "vi ved ikke", "man kan med en vis ret formode", og "der synes at være". Forfatteren er opmærksom på det problematiske i dette forhold, men ikke desto mindre drages der på baggrund af simple talopgørelser, oven i købet på et meget spinkelt grundlag, vidtgående konklusioner. Det er desto mere forstemmende, fordi der eksisterer et fyldigt statistisk kildemateriale til belysning af disse forhold, som oven i købet for store deles vedkommende er trykt. Det ville have kostet ringe ulejlighed at inddrage dette materiale, og det ville have styrket fremstillingen væsentligt.

En række eksempler hentes fra nogle af Københavns største arbejdspladser, herunder Orlogsværftet, Hærens Laboratorium og DSBs Centralværksted. Men er disse statsejede virksomheder repræsentative, og kan udsagn om produktion og organisering uden forbehold sammenholdes med de, der er indsamlede fra de mindre og mellemstore private københavnske værksteder?

Forfatteren er som nævnt drevet af et lidenskabeligt engagement. Det er til en vis grad forståeligt, for det er en spændende periode og et på mange måder enestående materiale. Men det tager overhånd. Der lægges for stor vægt på de spektakulære udsagn, og det gode gamle håndværk forherliges. Hermed gøres den ny teknologi til syndebug, og håndværkerne fremstilles som umælende ofre for den omsiggribende effektivisering og sociale disciplinering. Det er rigtigt, at man på en række virksomheder på dreje-, fræse- og revolverbænke udførte rutinepægede arbejdsopgaver, men det er at gå for vidt at tolke det som masseproduktion. Det kan selv den bredeste definition af begrebet ikke rumme. Sandheden er vel ret beset, at netop indenfor smede- og maskinarbejderfaget vandt denne produktions-

form aldrig rigtig indpas. Det bliver desværre ikke meget bedre i afsnittet om hygiejne og omgangen med spirituøse drikke på arbejdspladsen. Her nærmer fremstillingen sig det kuriøse, og forfatteren lader sig "lokke" til at viderebringe en række af arbejdslivets myter og skrøner. Det er for unuanceret, og her svigter forfatterens dømmekraft.

Det kniber også med Christensens tekniske indsigt. Vi får at vide, at det karakteristiske ved overgangen fra smedehåndværk til maskinarbejde var fremkomsten af fræsere. Man må formode, at der hermed menes fræsemaskinen, og hvis det er tilfældet, må det siges at være en sandhed med modifikationer. Det samme gælder beretningen om en smed, der i 1891 anvendte en drejbænk til at udføre en plejlstang til en dampmaskine, ligesom det må siges at være noget nær en mekanisk sensation, når man hører om, at man på B&W udfærdigede krumtapakler ved hjælp af fræsere. Helt galt er det, når forfatteren ikke kender forskel på autogensvejsning og skærebrænding, og man har svært ved ikke at trække på smilebåndet, når det påstås, at autogensvejsningen var revolutionerende, fordi den både kunne bruges til sammenføjning og til at skære huller i jernplader.

I afsnittet om teknik og organisation bruges værktøjsmaskinerne som udgangspunkt for en diskussion af teknologisk forandring. Her får drejbænken hovedrollen som et eksempel på den hastige udviklingsproces maskinerne gennemgik. Forfatteren gennemgår to typer fra henholdsvis 1888 og 1906, og forsøger ved hjælp af en påpegning af forskelle og ligheder at underbygge synspunktet. Jeg skal skåne den ærede læser for de tekniske detaljer og nøjes med at konstatere, at det bliver man ikke meget klogere af.

På bogens bagside præsenteres bogen med ordene: *I Smedesvend og Friherre kastes der et kritisk blik på nogle almindeligt udbredte myter om industriarbejdet.* Det er ren forbrugervildledning, og hvis man spørger anmelderen om forfatteren på en overbevisende måde når sit i indledningen erklærede mål, er svaret desværre negativt.

Bogen er illustreret, men den ringe gengivelse yder ikke motiverne retfærdighed, og de tilhørende tekster er for en stor dels vedkommende fejlagtige og fyldt med meningsforstyrrende trykfejl. Det er synd for forfatteren, de glade give og for emnet.

Frank Allan Rasmussen

Bøger fra Dansk Historisk Fællesråd

Af DHF's mange udgivelser kan følgende endnu leveres:

Håndbogsserien:

Dansegilde og mordbrand. Vejledning om retsbetjentarkiver. Af *N.H. Frandsen*. Kr. 148.

Danske indskrifter. Af *Anders Bæksted*. Kr. 30.

Heraldik og historie. Af *Knud Prange*. Kr. 40.

Historisk kartografi. Af *Ib Kejlbo*. Kr. 30.

Identifikation af anonyme våbenskjolde. Af *Sven Tito Achen*. Kr. 30.

Kronologi. Af *Herluf Nielsen*. Kr. 30.

Personnavne i Danmark II: Middelalderen. Af *Kristian Hald*. Kr. 30.

Genoptryk:

Calender for årene 601 til 2200. Kr. 138.

Andre bøger:

Bibliografi over heraldisk litteratur i Danmark og om Danmark 1589-1969. Af *Sven Tito Achen* og *Ole Rostock*. Kr. 40.

Dansk Centraladministration i tiden indtil 1848. Af *Frank Jørgensen* og *Morten Westrup*. Kr. 75.

Dansk Kulturhistorisk Opslagsværk I-II. Red. *Erik Alstrup* og *Poul Erik Olsen*. Kr. 750.

Historie og Lokalsamfund. En håndbog i formidling. Red. *Søren Ehlers*. Kr. 75.

Alle priser er incl. moms 25 %, men excl. forsendelse. Priserne er særpriser, der gælder for Fortid og Nutids abonnenter samt medlemmer af historiske foreninger tilsluttet Dansk Historisk Fællesråd og DHF's øvrige medlemmer.

Bøgerne og *Fortid og Nutid* kan bestilles ved henvendelse til Dansk Historisk Fællesråds bogekspedition v/ Ingrid Christensen, Rigsarkivet, Rigsdagsgården 9, 1218 København K, tlf. 33 14 34 14 (tirsdag kl. 14-16, fredag kl. 8-10).

Indhold

Grethe Banggaard: Menneskelig springflod og kommunal økonomi. Metodiske overvejelser ved undersøgelser af levevilkårene for den danske landbunderklasse i første halvdel af 1800-tallet.....	83
Gesa Snell: Tyskere i Danmark - identitetskonflikt i 1864	106
Debat	
Sidsel Eriksen: Om tolkningen af de tidlige skandinaviske vækkelser. Debatanmeldelse af Hanne Sanders: Bondevækkel- se og sekularisering. En prote- stantisk folkelig kultur i Dan- mark og Sverige 1820-1850.	130
Anmeldelser	
Else Roesdahl og Preben Meulengracht Sørensen, red.: The Waking of Angatyr.....	140
The Scandinavian past in Euro- pean culture (Vibe Ødegaard) ..	142
Viggo Petersen: Nøvling kirke (Henrik Gjøde Nielsen).....	142
Viggo Petersen: Volsted kirke (Henrik Gjøde Nielsen)	
Viggo Petersen: Dall kirke (Hen- rik Gjøde Nielsen).....	142
Viggo Petersen: Sønderholm kir- ke (Henrik Gjøde Nielsen).....	142
Verner Bruhn: En by bliver til. Esbjergs historie 2, 1810-1910 (Peter Dragsbo)	143
Ebba Waaben: Christian 4.s sal- peterværker (Hans Bjørn)	144
Palle Uhd Jepsen: Harpuner i Arktis. Hvalfangst ved Sval- bard i 1600-årene (Hans Bjørn)	146
Ib Gejl, red.: Århus. Byens histo- rie 4, 1945-1995 (Casper Jør- gensen).....	147
Hans Schultz Hansen: Det søn- derjyske landbrugs historie 1830-1993 (Flemming Just).....	148
Lars K. Christensen: Smedesvend og friherre. Maskinarbejde og arbejdskultur i København 1890-1914 (Frank Allan Ras- mussen)	149

Forsiden: Maleri af Christen Dalsgaard fra 1856: "To mormoner er paa deres Vandring kommet ind i et tømmerhus paa Landet, hvor de ved Prædiken og ved Fremvisning af deres Sekts Skrifter søger at vinde nye Tilhængere". Foto: Statens Museum for Kunst. Se Sidsel Eriksens debatanmeldelse i dette nummer. (T.v.: Tegning af Nørrejyske nationale infanteriregiments uniformer 21.9.1758. Foto: Tage Ludvigsen. Rigsarkivet. Se hefte 1).